

S. NÕMMIK

EESTI NSV

MAJANDUS-

GEOGRAAFIA

1.

A-29826

VI
TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Geograafia kateeder

S. Nõmmik

EESTI NSV

MAJANDUSGEOGRAAFIA

I

Professor F. Klementile

lugupidamisega

Tartus, 14. VIII 1969. a.

autorilt.

Tartu 1969

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

111 590

S a a t e k s .

Käesolev on esimene osa Eesti NSV majandusgeograafia kursusest, mida autor on lugenud Tartu Riiklikus Ülikoolis Bioloogia-Geograafiateaduskonna üliõpilastele rea aastate vältel. Esimesse vihikusse on koondatud peale kursuse teoreetilise sissejuhatuse ka vabariigi rahvamajanduse spetsialiseerimise ja territoriaalse organisatsiooni arengu üldiste tingimuste käsitus. Nii leidub selles ülevaade Eesti NSV territooriumi geograafilisest asendist, administratiivsest jaotusest, samuti ka looduslikest tingimustest ja ressurssidest ning vabariigi osade majandusgeograafiliste erinevuste kujunemisest.

Töö trükkimiseks ettevalmistamise käigus osutatud kasulike nõuannete eest avaldan tänu. dots. E. Varepile, van-õpetajatele A. Kongole ja L. Kullusele ning assistent I. Aroldile.

S i s s e j u h a t u s .

Eesti NSV majandusgeograafia kursuse käsitlemisele asumisel püüame kõigepealt leida vastused küsimustele:

- 1) mis on antud teadusliku distsipliini objekt ja ülesanne ning missugune koht on tal teiste teaduste hulgas,
- 2) missuguseid meetodeid ta rakendab oma objekti uurimisel ja
- 3) millised etapid ta on lähinud oma arengus.

1. Objekt ja ülesanne.

Selguse saamiseks küsimuses, mis on Eesti NSV majandusgeograafia objekt, meenutame mõningaid asjaolusid seoses majandusgeograafia objektiga üldse. Kõige üldisemalt väljendades on majandusgeograafia objektiks ühiskondliku taastootmise territoriaalsed probleemid.

Viimastel aastatel on nõukogude majandusgeograafia laiendanud oma uurimissfääri. Veel kümnekond aastat tagasi peeti tema uurimisobjektiks üksnes ühiskondliku materiaalse tootmise ruumilisi probleeme. Käesoleval ajal on majandusgeograafilise uurimise objektiks ka ühiskondliku taastootmisprotsessi ülejäanud lülid - teenindamine ja mittemateriaalne tootmine. Nende majandusgeograafia jaoks uute nähtuste geograafilisus tuleneb sellest, et nad oma ruumilises olemises ei eksisteeri lahus ühiskondlikust materiaalsest tootmisest, vaid üheskoos ja tihedas seoses sellega, moodustades selliselt keerulisi sotsiaal-majanduslikke territoriaalseid komplekse. Asuvad ju sovhooside, kolhooside, tööstusettevõtete hooned üheskoos; nendega liituvad elumajad, kauplused, koolid, haiglad jne.; neid teenindab ühine

teedevõrk ja teised kommunikatsioonid; kõik need asutused kasutavad üksteise teeneid ja osutavad sellepärast oma paigutuses ruumilise koondumise tendentsi.

Majandusgeograafia, uurides ühiskondlikku taastootmist, on F. Engelsi teaduste klassifikatsiooni kohaselt ühiskonna-teadus. Objekti iseloomust tuleneb aga veel teinegi iseärasus: ühiskondliku taastootmise territoriaalse organisatsiooni arengus ja kujunemises on määravaks tootmisviis. Vastava ühiskondlik-majandusliku formatsiooni majanduse arengu põhiline seadus ja sellega seotud majandusseaduste süsteem määrab ära iga ühiskondliku tootmisviisi olemuse, kõik selle küljed, nii siis ka geograafilise paigutuse seadused, mida uurib majandusgeograafia. Igale sotsiaal-majanduslikule formatsioonile vastab ka oma ajalooliselt kujunenud, spetsiifiline ühiskondliku taastootmise territoriaalne süsteem, või teisiti öeldes: ühiskondliku tootmise arengus ja paigutuses peegelduvad antud maa ühiskondliku korra iseärasused. Siit tulenebki vajadus majandusgeograafiateaduse liigendamiseks ühelt poolt sotsialistlike ja teiselt poolt kapitalistlike maade majandusgeograafiaks.

Eesti NSV on NSV Liidu lahutamatu osa, sotsialistlik riik, mis ühes teiste liiduvabariikidega elab üle laiahaardelist kommunismi materiaal-tehnilise baasi rajamise perioodi. Tema tootlike jõudude geograafilise paigutuse kujunemine allub sotsialistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni arengu üldistele ja spetsiaalsetele seadustele. Eesti NSV tootlike jõudude territoriaalne organisatsioon areneb ühiskondliku omandi ja sellest tulenevate sotsialistlike tootmissuhete ja sotsialistliku rahvamajanduse plaanipärase (proportsionaalse) arengu seaduste tingimustes. Selle toime iseloom omakorda tuleneb sotsialismi põhilise majandusseaduse toimest, mille olemuseks on tootmise pidev laiendamine ja täiustamine eesrindliku tehnika baasil kõigi ühiskonna liikmete järjest kasvavate vajaduste kõige täielikumaks rahuldamiseks ja kõigi ühiskonna liikmete igakülgselt arendamiseks.

Eeltoodut kokku võttes formuleerime vaadeldava distsipliini uurimisobjekti järgmiselt: Eesti NSV majandusgeograafia on teadus, mis, lähtudes sotsialistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni üldistest arenguseadustest, uurib ühiskondliku taastootmise territoriaalse organisatsiooni arengu seaduspärasusi Eesti NSV konkreetses ajalooliselt kujunenud sotsiaal-majanduslikes ja looduslikes tingimustes; ta uurib vabariigi ühiskondliku taastootmise territoriaalseid komplekse, majandusrajoone, nende formuleerimise ja geograafilise paigutuse seaduspärasusi ning edasise arengu teid.

Käsitledes Eesti NSV majandusgeograafia objekti ja ülesannet tekib küsimus NSV Liidu majandusgeograafia ja Eesti NSV majandusgeograafia omavahelisest suhtest. NSV Liidu liiduvabariigid, teiste seas ka Eesti NSV, moodustavad terviku, millele on iseloomulik rahvamajanduslike probleemide ühtsus. Sealjuures täidab iga liiduvabariik temale omase tootmisspetsiifika tõttu üleliidulises tööjaotuses teatud kindlaid funktsioone. Seega määrab NSV Liit kui tervik liiduvabariikide funktsioonid ja liiduvabariikide spetsiifilised funktsioonid peegelduvad omakorda kogu maa kui terviku majanduselu iseloomus. Öeldu on lähtealuseks ka NSV Liidu majandusgeograafia ja Eesti NSV majandusgeograafia kui teaduse vahekorra mõistmisel. NSV Liidu majandusgeograafia uurib NSV Liidu kui terviku, Eesti NSV majandusgeograafia aga Eesti NSV kui selle terviku ühe osa tootlike jõudude paigutuse spetsiifikat, pidades silmas selle osa ülesandeid tervikus. Eesti NSV tootlike jõudude arengu ja paigutuse kohalike tingimuste spetsiifika peitub esmajoonel geograafilise asendi iseärasustes, sotsialismi ülesehitamise hilisemas alguses ja sotsialistliku korra kehtestamise ajaks kujunenud majanduse arengu tasemes. Oma osa Eesti NSV tootlike jõudude paigutamise iseärasuste kujunemisel etendavad ka vabariigi looduslikud tingimused ja rahvastiku ajalooliselt kujunenud tootmiskogemused.

NSV Liidu ja Eesti NSV majandusgeograafiat seob ka ühi-

ne metodoloogia. Nõukogude teaduse ideoloogilis-teoreetilise lähtealuse moodustab marksismi-leninismi õpetus looduse ja ühiskonna arenemise seadustest üldse. Nõukogude majandusgeograafia metodoloogia spetsiifika seisneb tootmisviisi otsustava osa tunnustamises looduse ja ühiskonna vastastikuse suhte küsimuses ja geograafilise tööjaotuse arengus.

Ühiskonna ja loodusliku keskkonna vastastikune suhe on nõukogude geograafiateaduse metodoloogia keskseks küsimuseks. Selle õigest lahtimõtestamisest sõltub suuresti majandusgeograafilise uurimistöö tulemus. Ajalooline materialism õpetab, et looduslik (geograafiline) keskkond on ühiskonna materiaalse elu alatine ja vajalik tingimus. Ta kas soodustab või takistab ühiskonna arengut, kuid tema mõju ei ole reeglina määrav; ühiskonna arengut liikumapanevaks peamiseks jõuks on esmajoones ühiskonnasisesed vastuolud, mitte aga välised seosed looduse ja ühiskonna vahel. Viimased saavad olla ainult arengu tingimuseks, mitte aga arengu põhjuseks. Ühiskond ja loodus avaldavad ühtse terviku raames üksteisele vastastikku toimet; kuid see ei ole kahe võrdse jõu vastastikune toime, sest ühiskond, mille juhtivaks jõuks on tootlike jõudude areng, on suhtes loodusega alati aktiivsemaks pooleks. See aktiivsus kasvab ühiskonna arenguga ja saavutab sotsialistlikus ühiskonnas kõrgeima astme.

Ühes või teises looduslikus keskkonnas peituvate ressurside ärakasutamise ulatuse ja astme määrab tootmisviis. Kuid kuidas neid ressursse kasutada, milliseid teid, milliseid tööriistu kasutada ühes või teises paigas, sõltub suurel määral just loodusliku keskkonna omadustest. Nõukogude kord valitseb ühel kuuendikul maakerast, kuid sellel kuuendikul ei kasutata kaugeltki ühesuguseid teid loodusliku keskkonna mõjutamiseks (ärakasutamiseks) ühiskondlikus tootmises: tööstuse, põllumajanduse ja transpordi iseloom on kõikjal küll sotsialistlik, kuid rahvamajandusharude kooslus erineb territoriaalselt.

Rahvamajanduse arengu looduslike tingimuste mõju igakülgne tunnetamine on vältimatu vajalik; ta aitab jõuda arengu

tõeliste põhjuste juurteni, sest ainult kõigi põhjuste, nende hulgas ka loodusseaduste toime õige hindamine saab anda relva tootlike jõudude arengu ja geograafilise paigutuse õigeks planeerimiseks ja arendamiseks kogu ühiskonna huvides. Loodusliku keskkonna osa majandusgeograafilises uurimises peab vastama osale, mida ta objektiivselt etendab majandusliku spetsialiseerumise territoriaalsete erinevuste kujunemisel.

Nõukogude majandusgeograafiateaduse teiseks metodoloogiliseks iseärasuseks on geograafilise tööjaotuse tekimise ja arengu lahtimõtestamine lähtudes tootmisviisist. Geograafiline tööjaotus on ühiskondlik tööjaotus paikkondade vahel või - nagu N. N. Baranski formuleerib - "ühiskondliku tööjaotuse ruumiline vorm".¹

Geograafilise tööjaotuse iseloomu, tema vormide iseärasused määrab ühiskondlik kord. Igale ühiskondlik-majanduslikule formatsioonile vastab temale iseloomulik geograafiline tööjaotus. Kapitalismi puhul määrab geograafilise tööjaotuse iseloomu selle ühiskondlik-majandusliku formatsiooni põhiline majandusseadus - püüe saada maksimaalset kasumit. Kasum määrab ära, missugused looduslikud ressursid võetakse kasutusele esmajärjekorras; kasumist olenevad kapitalimahutuste ja rahvastiku liikumise suunad; kasumist oleneb, millistes maades ja rajoonides millised majandusharud arenevad ja missugustele tootmisharudele maad ja rajoonid stiihiliselt spetsialiseeruvad.

Sotsialistlikes maades kujuneb geograafilise tööjaotuse iseloom sotsialismi põhilise majandusseaduse toimel. Kogu ühiskonna järjest kasvavate vajaduste maksimaalne rahuldamine tootmise pideva kasvu ja täiustamise tingimustes kõrgeima tehnika baasil määrab ära geograafilise tööjaotuse arengu suunad ja vormid sotsialistlikes maades. Geograafiline tööjaotus areneb siin rasketööstuse eelisarendamise, kõigi looduslike ja majanduslike ressursside ratsionaalse

¹ Н. Н. Баранский. Экономическая география. Экономическая картография. Москва, 1956, стр. 55.

tootmisesse rakendamise tingimustes ja sõbraliku koostöö näol kõigi sotsialismileeri maade vahel.

Nendest teoreetilistest printsiipidest lähtub ka Eesti NSV majandusgeograafia oma objekti uurimisel. Eesti NSV majandusgeograafia ü l e s a n d e k s on õigesti tunnetada meie vabariigi tootlike jõudude paigutuse objektiivseid seaduspärasusi ja avastada teid nende seaduspärasuste rakendamiseks rahvamajanduse praktikas. On ju tootlike jõudude ratsionaalne paigutus ühiskondliku töötotlikkuse tõstmise olulisi tingimusi ja vahendeid.

NIKP programmis on teiste kommunismi ülesehituse küsimuste seas tootlike jõudude paigutuse paremustamise ja looduslike ressursside ratsionaalse kasutamise ülesanne. Partei programmist loeme, et kommunismi laiahaardeline ehitamine nõuab tööstuse järjest ratsionaalsemat paigutust, mis tagab ühiskondliku töö kokkuhoiu, piirkondade kompleksse arendamise ja nende majanduse spetsialiseerimise. Tuleb läbi viia põllumajanduse teaduslikult põhjendatud paigutamine looduslike ja majanduslike tsoonide ja piirkondade kaupa. Ühtlasi tuleb alal hoida ka edaspidi kurssi nõukogude vabariikide majanduse igakülgsel arendamisele, tagada tootmise ratsionaalne paigutus ja loodusrikkuste plaanipärane kasutamine, täiustada sotsialistlikku tööjaotust vabariikide vahel, ühendades ja kooskõlastades nende jõupingutusi ning õigesti ühendades kogu riigi huvid iga nõukogude vabariigi huvidega.²

Partei XXIII kongressi otsused lubavad väita, et töö rahvamajanduse territoriaalse juhtimise, planeerimise ning paigutuse paremustamisel ei ole kaugeltki lõppenud, vaid seda tuleb jätkata ning süvendada nii vabariikidevahelise kui ka vabariikidesisese territoriaalse tööjaotuse ratsionaliseerimise suunas.

Siit ka ülesanne Eesti NSV majandusgeograafiaale vasta-

---

² NIKP programm. Tallinn, 1961.

vate nähtuste ja protsesside iseloomustamiseks ja seletamiseks ning konstruktiivsete soovitude väljatöötamiseks, negatiivsete külgede kõrvaldamiseks ja positiivsete külgede arengu kiirendamiseks.

Eesti NSV majandusgeograafia kui teadus ei saa piiruda üksnes kitsalt praktiliste ülesannete täitmisega olemasoleval teoreetilisel baasil. Kui see nii oleks, tähendaks see seisakut teaduse arengus. Rahvamajandusele tootmise paigutamise küsimuses praktilise abi osutamise kõrval kuulub Eesti NSV majandusgeograafia ülesannetesse selle teaduse teooria edasiarendamine kohaliku faktilise materjali baasil. Seaduspäraselt tuleb teaduslikud järeldused otseselt praktikas kontrollida. See aga ei tähenda, et iga teaduslik järeldus peaks praktikas kinnitumist leidma. Teaduse ajalugu näitab, et paljud teaduslikud avastused ja teoreetilised mõtted ei leidnud praktilist rakendamist kaasajal ja alles aastakümneid või isegi aastasadu hiljem leidsid tee praktikasse või kujunesid aluseks edasistele viljakatele teaduslikkudele mõtetele.

2. Meetod.

Eesti NSV majandusgeograafia, nagu nõukogude majandusgeograafia üldse, asudes dialektilise ja ajaloolise materialismi positsioonidel, vaatleb oma objekti arengus ja rakendab oma uurimistöös mitmesuguste võtete kompleksi. Ühiskonnateadusena jagab majandusgeograafia ühiseid meetodeid teiste ühiskonnateadustega. Geograafiateadusena on aga majandusgeograafial teadusliku meetodi poolest palju ühist füüsilise geograafiaga. Paljudest meetoditest, mida majandusgeograafilises uurimistöös rakendatakse, on suurima tähtsusega väliuurimine ehk ekspeditsiooniline, statistiline ja kartograafiline meetod.

Igas teaduslikus uurimistöös võib tinglikult eristada kolme etappi, mis ajaloolisest aspektist võttes on ühtlasi ka vastava teaduse arengu faasideks: esimene etapp - fakti-

lise materjali kogumine, teine - selle materjali süstematiseerimine ja kolmas - teaduslik üldistamine, s. e. nähtuste seletamine, teooria väljatöötamine ja avastatud seaduste üldteoreetiline tõlgendamine. Igale niisugusele etapile vastab ka erisuguste meetodiliste võtete kogum. Uurimisetappide loogilise järgnevuse seisukohalt võime majandusgeograafilise uurimuse meetodeid rühmitada järgmiselt.

a) Faktilise materjali kogumine.

Faktilise materjali allikaks võivad olla mitmesugused trükised statistiliste kogumike, kirjandusallikate, kartograafiliste materjalide jne. näol. Laialt kasutatakse statistikaorganite ja ametiasutuste andmeid. Tänuväärt materjali majandusgeograafiliseks uurimistööks pakuvad ka planeerimis- ja projekteerimis- ning maakorraldusasutused.

Põhiliseks uue esmase materjali kogumise meetodiks majandusgeograafias on väliuurimine ehk e k s p e d i t s i o o n i m e e t o d . Ekspeditsioonimeetodi kõige olulisemaks osaks on uurija vahetu kontakt uurimisobjektiga - paiklikud vaatlused, asjaomaste töötajate küsitlemine jne. Mitte alati pole ekspeditsioonil võimalik territooriumi lausaline uurimine, vaid tuleb piirduda kas antud territooriumi jaoks tüüpiliste sõlmpunktide või ka valikmarsruutide uurimisega. Ekspeditsioonilise uurimise materjali tuleb kindlasti võrrelda statistikaasutustest saadud numbrilise materjaliga. Ühe või teise rahvamajandusharu, majanduse tüübi ja rahvastiku paigutuse formeerumise põhjuste väljaselgitamiseks on vaja koguda ja üldistada väga suur hulk fakte. Niisuguste materjalide kogumine välitööde korras annab võimaluse majandusgeograafiliste seaduspärasuste kindlakstegemiseks ja uute mõistete ning teaduslike kateooriate väljatöötamiseks. See on vajalik kogu maa ja selle üksikosade majandusgeograafiliseks iseloomustamiseks.

Väliuurimiste meetod on üks peamisi ja viljakamaid tunnetusmeetodeid majandusgeograafias. Kui veel mõned aas-

takümnend tagasi kaheldi ekspeditsioonimeetodi efektiivsuses majandusgeograafia-alases uurimises, siis kaasajaks on ta võitnud eluõiguse teadusliku materjali hankimise põhilise meetodina.

b) Materjali süstematiseerimine. Teisel teadusliku töö astmel süstematiseeritakse eespool kirjeldatud viisil kogutud faktiline materjal vastavalt seatud eesmärgile. Massiliselt nähtusi uurib majandusgeograafia peamiselt **s t a t i s t i l i s e a n a l ü ü s i t e e l**. Uurides konkreetsete nähtuste ja protsesside kvantitatiivset külge statistiliste meetodite abil, rakendatakse numbrilise materjali töötlemisel mitmesuguseid üldistavaid näitajaid ja viise, nagu absoluutsed ja kaalutud aritmeetilised keskmised, suhtarvud, indeksid, tabelid, graafikud, dünaamilised read: sama eesmärgi teenib ka bilansside meetod.

Kaasajal oleme tunnustajaks matemaatika ulatuslikule juurdumisele kõigis teadusharudes ja seda ka majandusgeograafias. Majandusgeograafia uurib sünteetilise iseloomuga nähtusi ühiskondlik-majanduslikes territoriaalsetes kompleksides (linn, linnade aglomeratsioon, majandusrajoon), mis on looduslike, sotsiaalsete ja ajaloolis-majanduslike faktorite vastastikuse mõju resultaat. Sellepärast sobivad majandusgeograafias rakendamiseks peamiselt niisugused matemaatilise arsenalil relvad, millega on võimalik haarata nähtust kui tervikut, tema sisemist struktuuri ja osa geograafilises tööjaotuses. Valik tulebki teostada lähtudes objekti ja tema uurimiseks rakendatava meetodi vastavuse printsiibist.

Nagu kogemused näitavad, annab häid tulemusi majandusgeograafiliste nähtuste **m a j a n d u s m a t e m a a t i l i n e m o d e l l e e r i m i n e**. Tulemusrikkaks on osutunud ka väljateooria linnade ja nende tagamaa uurimisel, graafide teooria ja teiste matemaatiliste võtete rakendamine. Majandusmatemaatiliste meetodite juurutamine majandusgeograafias võimaldab tootlike jõudude territoriaalsete seaduspärasuste väljaselgitamiseks kasutada elektronarvuti abi.

Matemaatiliste meetodite rakendamine võimaldab majandus-geograafiliste seaduspärasuste täpsemat formuleerimist ja sellega tegelikkuse sügavamalt tunnetamist.

Erikohal geograafilistes teadustes, seega ka Eesti NSV majandusgeograafias, on kartograafilise analüüsi meetod. Selle meetodi rakendamise tähtsus tuleneb geograafiateaduste uurimisobjekti ruumilisest iseloomust - suurtest territooriumidest, mille üldistamiseks, uurijale lähemale toomise vahendiks ongi geograafiline kaart. Kaart on geograafiale niisamasugune vahendaja inimese ja tema uurimisobjekti vahel nagu astronoomiale spektri viirg. N. N. Baranski nimetas kaarti geograafi a-ks ja o-ks. Kaardist algab ja kaardiga lõpeb geograafiline uurimine.³ Uurija kannab kõik antud uurimisobjekti kohta teadaoleva materjali kaardile ja uurimiskäigus täiendab seda kaarti uue teadusliku andmestikuga. Kaart on geograafi esimeseks abiliseks ekspeditsiooni ettevalmistamise perioodil ja selle käigus. Kaart aitab uurijat suurel määral ka välistöödel kogutud materjali läbitöötamisel ja nähtuste komplekside ja nende vastastikuse ruumilise seose, s. o. geograafiliste seaduspärasuste väljaselgitamisel.

c) Teaduslik üldistamine.

Teadusliku töö kolmandal etapil rakendab majandusgeograafia ühelt poolt meetodeid, mis on ühised paljudele massiliste nähtustega tegelevatele teadustele, - tüpoloogiat ja klassifikatsiooni. Geograafilise võrdluse teel eristatakse sarnased ja erinevad jooned uuritavates nähtustes, selgitatakse välja tüübid ning luuakse nähtuste klassifikatsioon. Nõukogude majandusgeograafia spetsiifiliseks territoriaalse üldistamise meetodiks on kompleksne majanduslik rajoneerimine. Majandusliku rajoneerimise sisuks võib olla

³N. N. Баранский. Op. cit., стр. 283.

majandusharu või majanduselu kõiki külgi haarav kompleksne majanduslik rajoneerimine. Viimane erineb majandusharude rajoneerimisest nii meetodilt kui ka sisult. Majandusharude rajoneerimise ülesanne on ühe või teise tootmisharu paigutuses valitsevate seaduspärasuste avastamine ja tulemuseks on vastava tootmisharu (tööstuse või põllumajanduse) rajoonid. Niisiis peab majandusharude rajoneerimine silmas üht majanduslikku nähtust. Majandusgeograafia loob süsteemi majanduselu kui terviku kvalitatiivsete ja kvantitatiivsete territoriaalsete erinevuste baasil. Kompleksse majandusliku rajoneerimise tulemuseks on ühiskondliku taastootmise kõikide elementide vastastikust funktsionaalset seost haaravad kompleksed majandusrajoonid. Järelikult lahendab majandusgeograafia majandusliku rajoneerimise teel kvalitatiivselt kõrgema ülesande kui majandusharude rajoneerimise puhul. Sellest tulenevad ka komplekssele majanduslikule rajoneerimisele esitatavad kõrgemad metodoloogilised nõuded.

Igal teadusel on oma nähtusliku klassifitseerimise alused. Bioloogia süstemaatika näiteks toetub liigimõistele. Geograafilise rajoneerimise aluseks on taksonoomiline süsteem, mis füüsilises geograafias on tuletatud loodusliku keskkonna ja majandusgeograafias - geograafilise tööjao- tuse vormide baasil.

Füüsiline geograafia lähtub rajoneerimisel loodusliku keskkonna objektiivsetest iseärasustest, mis tulenevad looduseaduste toimest. Majandusgeograafia toetub majanduslikul rajoneerimisel majanduselu objektiivsetele territoriaalsetele iseärasustele, mille määrab ühiskonna- ja looduseaduste toime. Füüsilisgeograafiline ja majanduslik rajoneerimine on seega omavahel seotud territooriumi kaudu. See seos tuleneb antud territooriumi looduslikest ja samal territooriumil formeerunud majanduselu iseärasustest. Kuid üldreeglina füüsilisgeograafiliste ja majanduslike rajoonide piirid ei ühti. Neist kummalgi on erinevad rajooni kujundavad faktorid. Füüsilisgeograafilisel rajoneerimisel on sel-

leks ühed või teised loodusliku keskkonna komponendid, majandusrajoonides aga peaaegu alati mitteruraalsed inimtegevuse vormid.

Majanduslik rajoneerimine on seega maakeral levivate piiritult mitmekesiste majandusgeograafiliste nähtuste üldistamise, süstematiseerimise ja klassifitseerimise meetodiks või, nagu kirjutab N. N. Kolosovski, rajoneerimine on looduse ja ühiskonnaelu mitmesuguseid külgi uurivate geograafiliste distsipliinide teaduslike andmete dialektilise komplekseerimise meetod.⁴

Majandusliku rajoneerimise kui teoreetilise üldistamise aluseks on objektiivses tegelikkuses eksisteerivad majanduselu territoriaalsed erinevused. Nii on majanduslik rajoneerimine, olles teoreetilise üldistamise meetodiks, samaaegselt ka territooriumi liigestamine objektiivselt olemasolevate majanduslike rajoonide süsteemiks, millel on suur tähtsus rahvamajanduse praktika seisukohalt. Selles seisnebki majandusliku rajoneerimise teine tähendus ja samaaegselt seos teooria ja praktika vahel.

Nagu eespool selgus, on Eesti NSV majandusgeograafia eridistsipliin, mille ülesandeks on uurida sotsialistlike tootlike jõudude geograafilist paigutust Eesti NSV territooriumil ajalooliselt kujunenud majanduslikes ja looduslikes tingimustes. Selle ülesande täitmisel toetub Eesti NSV majandusgeograafia nõukogude majandusgeograafia metodoloogilisele ja metoodilisele alusele.

---

⁴ N. N. Колосовский. Научные проблемы географии. Вопросы географии, сб. 37.

3. Põhijooni Eesti NSV majandusgeograafia arengust.

Igal teadusel on omad sotsiaalsed allikad. Teadus tekitab ja areneb ühiskonna praktika alusel. Ühiskondlikus elus peituvad need ajendid, mis stimuleerivad üksteisega lähedalt seotud nähtuste ja protsesside uurimist, kogutud materjali rühmitamist ja liigendamist, süstematiseerimist, s. o. ajendavad teatud teadmiste süsteemi, teadusliku distsipliini loomisele. Majandusgeograafiateaduse tekkimise ja arengu ajendiks oli geograafilise tööjaotuse tekkimine ja areng.

Nagu me juba eespool nägime, läbib iga teadus oma arengus kolm faasi, materjali kogumisest ja esmasest üldistamisest kuni ideoloogilis-teoreetiliste aluste väljatöötamiseni. Ka Eesti majandusgeograafia on läbi teinud need vertikaalse ja horisontaalse arengu etapid. Järgnevas püütakse anda kokkuvõtlik ülevaade Eesti NSV majandusgeograafia arengu põhi-etappidest ajalooliste ja sotsiaalmajanduslike muutuste taustal. Vastavalt sellele eraldame selle distsipliini arengus kaks põhilist etappi. Need on majandusgeograafiateaduse areng Eestis sotsialismieelsel perioodil (kuni 1940. aastani) ja Nõukogude Eestis (alates 1940. aastast).

a) Eesti NSV territooriumi majandusgeograafilisest uurimisest sotsialismieelsel perioodil (kuni 1940. a.).

Vanemateks allikateks Eesti ala rahvastiku ja majanduselu kohta on arheoloogiliste uurimiste andmed, vanad vene leetopissid, Läti Henriku kroonika, Taani hindamisraamatu andmed, aga ka mitmesugused arhiivianndmed, eriti Eesti ala mõisate, talude maksukohustuste kohta ning revisjonide materjalid.

18. sajandi teisele ja 19. sajandi esimesele poolele on iseloomulik feodaalsete tootmissuhete lagunemine Eesti alal, kapitalistlike tootmissuhete tekkimine kaubamajanduse arengu tingimustes. Süveneb kaubanduslik suhtlemine Lääne- ja Ida-Euroopa vahel, kasvab huvi maa looduslike ja majanduslike ressursside vastu, areneb geograafiline tööjaotus. Ühenduses sel-

lega tekib ka vajadus majandusgeograafiliste teatmete järele. Vaadeldavale perioodile on iseloomulik Eesti ala majanduselu territoriaalselt käsitlevate andmete sisaldumine laialipaisatult mitmesugustes teistele teadustele pühendatud väljaannetes, paremal juhul geograafilistes ülevaadetes; puuduvad spetsiaalsed tootlike jõudude paigutust süstemaatilisel käsitlevad tööd, s. t. et ei ole tekkinud veel ühtset majandusgeograafiliste teadmiste süsteemi.

Käesoleval ajajärgul kuulus juhtiv koht Eesti ala majandus- ja kultuurielus Balti sakslastele. Nende seast kerkis esile laia silmaringiga ja viljakas autor A. W. Hupel (1737-1819), kelle sulest ilmus rida suuremaid trükiseid. Eesti ala majandusgeograafilise uurimise ajaloo seisukohalt on oluline tähtsus tema kolmeköitelisel ajaloolis-majandusgeograafilisel tööil "Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland", mis ilmus Riias 1774-1782. Selles töös annab kõnesolev autor üsna usaldusväärseid majandusgeograafilisi fakte Eesti ala kohta. Töö väärtuseks on see, et ta annab juba tervikliku ülevaate Eesti ala loodusest ja inimese majanduslikust tegevusest. A. W. Hupeli kõrval võib veel mainida ka W. Ch. Friebe't ning 19. sajandi esimese poole autoritest H. Bienestammi jt.

19. sajandi keskpaiku kapitalistlike tootmissuhete arengu tingimustes hakkas süvenema huvi Eesti ala tootlike jõudude paigutuse vastu. Geograafiateaduse kiire arengu raamides Venemaal kujunes Eesti ala vene teadlaste uurimisobjektiks. Eesti ala kui strateegiliselt tähtsat Venemaa osa asuti uurima ka sõjalisest seisukohast. Vene teadlaste ja sõjaväelaste uurimistulemused avaldati trükis ja tehti kättesaadavaks laiale teadlaste ringkondadele. Trükiste hulgast tuleb välja tõsta P. P. Semjonov-Tjan-Sanski juhtimisel ilmunud koguteost "Россия"⁵, Vene impeeriumi geograafilis-statistilist sõnas-

---

⁵ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. СПб. 1899-1914.

tikku, mis sisaldab ka Eesti ala käsitlelust⁶, ja Vene kindralstaabi ohvitseride poolt kogutud andmete kogumikku.⁷ 19. sajandi teisele poolele langeb kameraalstatistika õitseage Venemaal. Seoses sellega avaldasid tsaaririigi ametlikud asutused statistilisi ülevaateid, mis hõlmasid ka Eesti ala.

Vene asutuste ja teadlaste kõrval kerkisid 19. sajandi teisel poolel esile ka mõned balti-saksa autorid, kelle huvialaks oli Eesti ala tootlike jõudude paigutus. Nendest Fr. v. Jung-Stillingi tööd on pühendatud Eesti ala rahvastikule ja põllumajandusele. Viimane oli tüüpiline Balti mõisnikkonna esindaja, kes oma töödes püüdis põllumajanduse arengu küsimusi lahti mõtestada lähtudes Balti parunite huvidest.⁸ Nende tööde tähtsus kaasajal tuleneb esmajoones nendes sisalduvast faktilisest materjalist, mis võib olla lähteallikaks selle ajajärgu uurijatele.

19. ja 20. sajandi vahetusel kerkis vene geograafia-teaduses esile silmapaistev teadlane V. P. Semjonov-Tjansanski (1870-1942). Tema juhtimisel jätkas ilmumist koguteos "Россия" ja ta oli rea suurte majandusgeograafia-alaste tööde, nagu 12-köiteline "Euroopa-Venemaa kaubandus ja tööstus rajooniti" (1902-1911), "Euroopa-Venemaa linn ja küla" (1910)⁹ jne. autor. Kõnesolev autor teostas esmakord-

⁶ Географическо-статистический словарь Российской империи. СПб. 1863-1885.

⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи: Т. УИ, ч. 2 Лифляндская губерния, 1855, ч. 3 Эстонская губерния. Сост. Минквиц, СПб. 1852;

Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба, Лифляндская губерния, сост. Ф. Веймарн, СПб. 1864.

⁸ Fr. v. Jung-Stilling. Ergebnisse der Lievländischen Volkszählung. Bd. 1, 1, 2, 3. Riga, 1883.

Sama. Statistisches Material zur Beleuchtung Lievländischer Bauern-Verhältnisse. St. Petersburg, 1868.

⁹ В. П. Семенов-Тянь-Шанский. Город и деревня в Европейской России. Записки Императорского Русского Географического Общества по отд. Статистики, Т. X, вып. 2, СПб. 1910.

Sama. Торговля и промышленность Европейской России по районам. Изд. министерства торговли и промышленности. СПб. 1902-1911. Общая часть и приложения 2, вып. 2. Северозападная земледельческая полоса.

selt Eesti ala detailise majandusliku rajoneerimise, lähtudes tööstuse ja kaubanduse tasemest.

Suur teoreetiline tähtsus Eesti ala tootlike jõudude arengu ja paigutuse uurimisel on V. I. Lenini tööl "Kapitalismi areng Venemaal", mis ilmus 1899. a. Uurides kapitalismi arengut Venemaal näitas Lenin, et Balti kubermangud moodustasid vaadeldaval perioodil Venemaa piirkonna, millele oli iseloomulik kapitalistlikult kõige enam arenenud põllumajandus.¹⁰ V. I. Lenini töö on tänapäeval nõukogude majandusgeograafia metodoloogia alustoeaks.

Kokkuvõttes on vaadeldavale perioodile iseloomulik juba rea Eesti ala käsitlevate tööde ilmumine Vene autoritelt ja asutustelt. Teiste hulgas tuleb välja tõsta V. P. Semjonov-Tjan-Šanski töid, mis oma üldistuste sügavuselt ja metodoloogiliselt tasemelt kuuluvad oma aja teaduse parimate saavutuste hulka. Kohalike autorite hulgas paistavad silma balti-sakslased, kes koondusid peamiselt Liivimaa Ökonoomilise Seltsi ümber. Suureks sündmuseks sellel perioodil oli V. I. Lenini tööde ilmumine, mis andis Eesti ala tootlike jõudude arengule ja paigutusele marksistliku hinnangu.

* * *

Majandusgeograafiateaduse areng kodanlikus Eestis kulges eelnevast perioodist hoopis erinevates tingimustes. Esimese maailmasõja tulemusel loodi Lääne imperialistlike riikide toetusel ja huvides Eesti kodanlik vabariik.

Majandusgeograafia ideoloogiliseks ülesandeks sai kodanliku riigi loomise ja selle välispoliitika õigustamine.

Kõnesolevale ajajärgule on andnud üldistava hinnangu V. Tarmisto, kes eraldab majandusgeograafia arengus uurimistöde resultaatide ideoloogilise suunitluse teravusest lähtudes kaks perioodi: esimene neist ajavahemik 1920-1928

---

¹⁰ V. I. Lenin. Kapitalismi areng Venemaal. Teosed. 3. kd.

ja teine 1929-1939.¹¹ Kodanliku vabariigi algaastatel oli majandusgeograafia-alastele töödele iseloomulik teatav hoidumine teravast ideoloogilisest probleemiseadest ja piirdumine peamiselt Eesti siseolukorra käsitlemisega; Eesti välisuhete hindamisel püüti hoida teatud neutraalsust. Osalt on see seletatav ka sellega, et vaadeldaval ajajärgul etendas geograafilisel uurimisel juhtivat osa Tartu ülikooli professor ungarlane M. Haltenberger, kelle töödel oli rohkem maade-teaduslik suund. Majanduselu käsitlel territorialaalses lões oli nendes töödes teisejärguline tähtsus.¹²

Sellel perioodil alustas ka Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkond maakondlike koguteoste väljaandmisega, mis majanduselu käsitlevas osas kujutasid endast peamiselt kameraal-statistilisi ülevaateid.¹³

Alates 1929. a. hakkas Eesti kodanlik valitsus üha enam fašistliku diktatuuri poole kalduma, mis 1934. a. uue põhi-seadusega ka realiseeriti. Tugevnesid sidemed fašistliku Sak-samaaga ja kodanliku valitsuse hoiak NSV Liidu suhtes muutus üha vaenulikumaks. Uuele poliitilisele kursile vastavalt hak-kasid kodanlikus eesti majandusgeograafiateaduses üha sageda-mini ilmema geopoliitilised ja šovinistlikud kontseptsioonid.

Pärast M. Haltenbergeri lahkumist Eestist (1926.a.) asus majandusgeograafilist uurimistööd juhtima E. Kant. Teenides kodanliku riigi klassihuviseid tõstis E. Kant muuhulgas tera-valt üles Eesti majandus- ja poliitilisgeograafilise asendi küsimuse, teema, mida ta arendas oma mitmes töös ja millele ta andis ilmselt nõukogudevaenuliku lahenduse.¹⁴ E. Kandi kõr-

---

¹¹ V. Tarmisto. Majandusgeograafilise uurimistöö olukor-rast ja arengu perspektiividest Eesti NSV-s. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1957, Tallinn, 1958.

¹² M. Haltenberger. Landeskunde von Eesti. Tartu, 1926. Sama. Der Wirtschaftsgeographische Charakter der Städt-e Estlands. Tartu, 1926.

¹³ Koguteos "Eesti". Tartumaa (1925), Võrumaa (1926), Setumaa (1928).

¹⁴ E. Kant. Eesti geopoliitilisest asendist, eriti Vene-maa suhtes. Tartu, 1931.

val võib nimetada A. Pakrit, E. Kreppi jt. Kõnesoleval ajalõigul jätkus ka ülalmainitud koguteose "Eesti" ilmumine.¹⁵

Eesti kodanlikule majandusgeograafiale oli iseloomulik teatav teoreetiline ühekülgsus. Tootlike jõudude paigutust püüti seletada looduslike põhjustega. Hoiduti sotsiaal-majanduslike faktorite sügavamast analüüsimisest. Kõige selle tõttu jäid tehtud üldistused ühekülgeks ja järeldused kohati tendentsliku tõlgenduse tõttu ebausutavaks. Aine käsitlus oli peamiselt staatiline.

Sealjuures tuleb siiski märkida, et vaatamata reaktsioonilisele ideoloogilis-teoreetilisele suunilusele arenes majandusgeograafia kodanlikul perioodil teaduse üldise arengu raamides edasi. Kujunes majandusgeograafia, mille sisuks oli juba Eesti territooriumi tootlike jõudude paigutus tervikuna. Enamik kodanliku Eesti majandusgeograafe oli koondunud Tartu ülikooli majandusgeograafia seminari ümber. Seminari toimetistena ilmunud tööd baseeruvad rikkalikul fakti-lisel materjalil ja pakuvad ka meetodiliselt märkimisväärset teaduslikku huvi. Märkigem näiteks korrelatsiooni ja variatsioonstatistiliste uurimismeetodite rakendamist jm. Kodanlik pärand majandusgeograafia alal vajab aga veel üksikasjalikku läbitöötamist dialektilise ja ajaloolise materialismi positsioonidelt lähtudes.

b. Eesti NSV majandusgeograafia areng Nõukogude Eestis.

Teine maailmasõda lõi raskeid haavu Eesti NSV majandus- ja kultuurielule. Ta paiskas segi ka teadlaste read ja mõnel juhul jäi järele tühi koht. Nii oli see ka majandusgeograafia alal.

Pärast sõda kerkis kaadriprobleem täie teravusega päevakorda. Alates 1951/52. õppeaastast asuti Tartu Riikliku Üli-kooli Matemaatika-Loodusteaduskonna geograafiaosakonnas ette valmistama eriteadlasi ka majandusgeograafia alal. Teiselt

---

¹⁵ Koguteos "Eesti" Pärnumaa (1930), Valgamaa (1932), Saaremaa (1934), Läänemaa üldosa (1938) ja Viljandimaa üld-osa (1939).

poolt asus rida majandusgeograafe oma teaduslikku kvalifikatsiooni tõstma Leningradi teadlaste juhendamisel. Vahepeal on kasvanud majandusgeograafide read kõrgemates õppeasutustes, teadusliku uurimise instituutides ja ka rahvamajanduse asutustes. Kaasajaks on majandusgeograafia-alase kaadri probleem põhiliselt lahendatud.

Tootlike jõudude geograafilise paigutuse probleemide teaduslik läbitöötamine toimub ENSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudis. Ka Tartu Riikliku Ülikooli geograafiaosakond annab kaadri ettevalmistamise kõrval oma panuse Eesti NSV ühiskondliku taastootmise territoriaalsete probleemide lahendamisel.

Oluline koht eesti majandusgeograafia arengus kuulub ka Eesti Geograafia Seltsile. Seltsi teadusliku töö plaanis on majandusgeograafiline temaatika silmapaistval kohal ning seltsi korraldusel toimuvad vabariigi tootlike jõudude geograafilise paigutuse probleeme käsitlevad sisukad nõupidamised, seminarid ja teaduslikud konverentsid.

Üldistades Nõukogude Eestis tehtud majandusgeograafia-alase uurimistöö tulemusi, tuleb esikohale seada tootlike jõudude geograafilise paigutuse (rahvastik, asulastik, tööstus, transport, põllumajandus) ja vabariigi majandusliku rajoneerimise probleeme. Nagu juba eespool selgus, on nõukogude majandusgeograafiateaduse üheks esimeseks ülesandeks rahvamajanduse praktika abistamine. Tootlike jõudude paigutuse probleemide läbitöötamisel lasub raskuspunkt ENSV TA Majanduse Instituudil. Viimastel aastatel on kõnesolevas asutuses majandusgeograafiline temaatika laienenud. Tööstuse- ja transpordiprobleemide kõrval on ilmunud instituudi tööplaani ka rahvastikku ja tööjõuressursse, linnu ning majanduslikke sidemeid käsitlevad teemad. Instituut annab silmapaistvat abi praktikale rahvamajanduse territoriaalsete probleemide läbitöötamisel.

Tartu Riikliku Ülikooli geograafiaosakonna majandusgeograafia-alase teadusliku töö põhisuunaks on vabariigisiseste majanduslike sidemete uurimine ja majandusliku ra-

joneerimise praktilised ja teoreetilised küsimused, aga ka linnade ja maa-asulastiku majandusgeograafiline uurimine.

Eesti NSV majandusgeograafia-alase teadusliku töö tulemused on trükkis avaldatud mitmete iseseisvate trükiste ja artiklite näol mitmesugustes vabariigi perioodilistes väljaannetes nagu "Eesti Kommunist", Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Geograafia Seltsi aastaraamatud ja publikatsioonid ning ENSV TA Toimetised jne. Kuni 1960. aastani ilmunud majandusgeograafia-alase kirjanduse bibliograafia sisaldab Eesti Geograafia Seltsi poolt Eesti NSV 20. aastapäevale pühendatud geograafiateaduse arengut vabariigis aastatel 1940 - 1960 käsitlevas kogumikus.¹⁶ Rohkesti on majandusgeograafia-alaseid uurimistöid trükitud viimase kuue aasta jooksul, 1960 - 1966. Enamik neist on ilmunud eespool märgitud vabariiklikes väljaannetes, osa aga ka mitmesugustes liiduvabariikidevahelistes konverentside kogumikes jne. Vastav bibliograafiline kogumik on ilmunisel.

Rahvamajanduse kompleksse territoriaalse planeerimise tõusmine päevakorda seab majandusgeograafide ette uusi ülesandeid praktika abistamise alal. Kommunismi materaal-tehnilise baasi loomise käigus tõstatuvad teravasti esile ka tootlike jõudude paigutuse teoreetilised probleemid, mis vajavad lahendamist. Kõik see nõuab koostöö tugevdamist teadusliku uurimise ja rahvamajanduse asutuste vahel, mis omakorda on üks olulisi eeldusi viljakaks majandusgeograafia-alaseks uurimistööks ja majandusgeograafiateaduse arenguks meie vabariigis.¹⁷

---

¹⁶ Geograafia arengust Eesti NSV-s 1940 - 1960.-Eesti Geograafia Seltsi publikatsioonid II. Tallinn, 1960.

¹⁷ S. Nõmmik. Geograafia ülesandeid kommunismi materaal-tehnilise baasi rajamisel.-Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tallinn, 1964.

I. EESTI NSV TERRITOORIUM, GEOGRAAFILINE ASEND JA ADMINISTRATIIVNE JAOTUS.

Maade (riikide) tootlike jõudude areng kulgeb vastaval konkreettsel territooriumil. Igal niisugusel territooriumil on rida omadusi, mida võime nimetada vormilisteks omadusteks. Niisuguste hulka kuuluvad eelkõige territooriumi struktuur, konfiguratsioon ja administratiivne jaotus ning geograafiline asend. Kõik need tegurid mõjustavad tootlike jõudude paigutust, on viimase arengu tingimusteks. Käesolevas peatükis võetaksegi vaatluse alla Eesti NSV territooriumi iseärasused.

1. Territoorium.

Eesti NSV-le kuuluv territoorium Läänemere rannikul koosneb Soome ja Riia lahe vahelisest poolsaarekujulisest mandriosast ja saartest. Riigiõiguslikus mõistes kuulub Eesti NSV territooriumi juurde veel rannikut piirav 12 miili laiune territoriaalvete riba ja õhuruum vabariigi territooriumi mandriosa, saarte ja territoriaalvete kohal.

Eesti NSV territooriumi mandrilise osa maksimaalne ulatus läänest itta on 350 km ja põhjast lõunasse 240 km. Seega on vabariigi territoorium autotranspordi efektiivse tegevussfääri piirides.

Peale mandrilise osa kuulub Eesti NSV territooriumi koostisse veel 765 mitmesuguse suurusega saart. Saarte pindala on ligikaudu 4200 km² või 9 % vabariigi pindalast. Suuremad saared asuvad vabariigi läänerannikul ja moodus-

tavad siin Lääne-Eesti saarestiku. Suuremad neist on Saaremaa (2671,0 km²), Hiiumaa (989 km²), Muhumaa (204 km²) ja Vormsi (93 km²). Kõik teised saared on väiksemad ja ka nende majanduslik tähtsus on väike. Saartest põhjapoolsem on Vaindloo ja läänepoolsem Nootamaa.

Soome lahe ranniku lääneosa ja saari eraldavate väinade liigestatud rannik moodustab mereliiklust soodustavaid lahti. Need etendasid silmapaistvat osa kohalike tootlike jõudude arengus, eriti meresõidus varasemal arengustmel. Suurtele merelaevadele sobivad sissesõiduks Soome lahe ranniku kesk- ja lääneosa lähed (Tallinn, Paldiski). Lääneranniku lähed, kaasa arvatud ka Pärnu laht, on madalad, seepärast on näiteks Pärnu sadamafunktsioonide täitmine võimalik üksnes kaugele merre ulatuva muuli ja Pärnu jõesuu järjekindla süvendamise tõttu.

Vabariigi mandriosa territoriaalne terviklikkus ja kompaktned konfiguratsioonid soodustavad tootlike jõudude arengut. Asjaolu, et vabariigi territooriumi struktuuris lisanduvad mandrilisele osale saared, tingib erineva suhtumise vajaduse territooriumi kummagi osa majandusliku probleemidesse. Territooriumi saarelisus tingib suuremad kulutused kommunikatsioonidele: tekib vajadus pikkade teemide (ka sildade) ehitamiseks, tuleb arvestada teatud isoleeritust sügisesel jääkatte tekkimise ja kevadel jää lagunemise perioodil. Osa väikestest saartest saab paratamatult vähe riigi majandusliku kaasa haaratud. Teiselt poolt pakub saari ja mandrit ümbritsev meri lisavõimalusi tootlike jõudude arenguks, eriti mereliikluseks ja teiste merega seotud tootmisharude (kalandus, mereressursside kasutamine) arenguks.

Eesti NSV territooriumist hõlmavad siseveed ligikaudu 2130 km², s. o. 4,8%. Siseveekogudel on teatav tähtsus kalamajanduse, siseveetranspordi ja peamiselt veerežiimi reguleerimise seisukohalt. Niisiis on ka siseveekogud riigi territooriumi kasulikud koostisosad, kuid nende majanduslik kasutamine erineb maismaaosa kasutamisest. Viimati mai-

nitud asjaolu tuleb arvestada andmete üldistamisel niisuguste majandusharude kohta, mille otseseks tootmisbaasiks on kas maa (põllumajandus) või siseveekogud (kalapüük).

Ühenduses Eesti NSV vastuvõtmisega NSV Liidu rahvaste perre sai Eesti NSV territooriumist NSV Liidu territooriumi osa. Vastavalt NSV Liidu konstitutsioonile ei või liiduvabariigi territooriumi muuta ilma tema nõusolekuta ja ettepanekud liiduvabariikidevaheliste piiride muutmiseks kinnitab NSV Liidu Ülemnõukogu.¹⁸ Territooriumi suuruselt (45 100 km²) on ta teiste liiduvabariikide hulgas 13. kohal. Temast on veel väiksemad Moldaavia NSV (34 000 km²) ja Armeenia NSV (30 000 km²). Balti liiduvabariikide hulgas on Eesti NSV väikseim (Leedu NSV - 65 000 km² ja Läti NSV - 64 000 km²).

NSV Liit lahendab riigipiiride küsimuse, arvestades rahvaste õigust enesemääramisele. Vastavalt sellele on Eesti NSV territooriumi piiritlemisel lähtutud peamiselt eestlaste etnograafilisest asustusala. Eestlaste asustusala etniliseks piiriks venelaste asustusala on Narva jõgi ja Peipsi järv ühes Pihkva järvega. Niisiis on selles piirilõigus piiride kujunemisel tähtis osa ka füüsilisgeograafilistel momentidel. Vabariigi idapiir, mis kulgeb piki Narva jõge, Peipsi ja Pihkva järve, eraldab Eesti NSV Vene NFSV Leningradi ja Pihkva oblastist. Eesti NSV lõunapiir eraldab eestlaste asustusala lähtlaste asustusala, s. o. Eesti NSV Läti NSV-st. Eesti NSV põhjapiir kulgeb mööda Soome lahte ja läänepiir mööda Läänemerd. Vabariigi põhja- ja läänepiir on samal ajal NSV Liidu riigipiiriks kapitalistlike riikide, Rootsi ja Soomega.

Eesti NSV territooriumi ja piiride kujunemine on pika ajaloolise arengu tulemus. Enne Saksa ja Skandinaavia röövvalitajate sissetungi 13. sajandil elasid eestlased territoriaalsete kogukondadena, maakondadena. Riiklike

---

¹⁸ Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Konstitutsioon, §-d 14 ja 18.

moodustiste tekkimise protsess oli juba alanud, kuid selle katkestas eestlastega asustatud ala tükeldamine röövvallutajate vahel pikkadeks sajanditeks.

Kui Eesti ala tervikuna läks Altmargi rahulepingu (1629. a.) põhjal Rootsi alla, jäi ta endiselt tükeldatuks. Eesti ala jagati kahe kubermangu (Eestimaa ja Liivimaa) vahel. Niisugune olukord jäi kehtima ka pärast Eesti ala liitmist Venemaaga (1710. a.)¹⁹ ja kestis kuni märtsini 1917; 1917. a. liideti Eestimaa kubermangu külge Liivimaa kubermangu eestlastega asustatud alad. Kuigi kõnesolev määrus anti kodanluse huvides eesmärgiga juhtida kõrvale rahvahulkade tähelepanu revolutsiooniliselt liikumiselt, koondati sellega ometi põhiliselt eestlastega asustatud alad üheks tervikuks. Ühtlasi loodi Eesti kubermang, milles Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu tulemusel oktoobris 1917 kehtestati nõukogude võim.

Pärast välismaist interventsiooni ja Kodusõda sõlmiti NSV Liidu ja kodanliku Eesti valitsuse vahel rahuleping Tartus 2. veebruaril 1920. Rahulepingu kohaselt jäi kodanliku Eesti piiridesse venelastega asustatud Petseri ja Irboska koos ümbrusega ja ka maa-ala ida pool Narva jõge.

Nõukogude korra taaskehtestamise järel viidi Eesti NSV territoorium vastavusse etniliste piiridega. Sellega ühenduses läksid Leningradi oblasti külge Narva jõe tagused alad ja Pihkva oblasti külge peamiselt venelastega asustatud osa endisest Petserimaast.²⁰ Nii sai Eesti NSV territooriumi, mis vastab põhiliselt eestlaste etnilisele asustusale.

2. Eesti NSV geograafiline asend.

Maade majandusliku arengu tingimuste analüüsi juures jõuame geograafilise asendi mõisteni. Nõukogude geograafia-teadus mõistab asendi all mingi koha, maa, rajooni või lin-

¹⁹ Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1957.

²⁰ Eesti NSV Teataja, 1945, nr. 5.

na territoriaalset suhet temast väljaspool asuvate objektidega, vaatamata sellele, kas need objektid on looduslikud või loodud ajaloolise arengu protsessis.²¹ Seega on maa geograafilise asendi mõiste sisuks selle maa ja teda ümbritsevate geograafiliste objektide ja nähtuste vahelised ruumilised suhted. Need objektid ja nähtused võivad olla looduslikud, majanduslikud ja poliitilised. Vastavalt geograafiliste objektide vaheliste ruumiliste suhete iseloomule eraldab N. N. Baranski geograafilise asendi matemaatilist, füüsilisgeograafilist, poliitilis- ja majandusgeograafilist aspekti. Asendi majandusgeograafilise aspekti sisaldab geograafiliste objektide ruumilist suhet majandusliku suhtlemise peamiste suundade, liiklusteede, tähtsate turgede, tööstuskeskuste, põllumajandusrajoonide, kuid ka looduslike ressursside jt. suhtes. Kõik need momendid on majanduslikus arengus olulised, vastavalt kas positiivsed - soodustavad või negatiivsed - arengut pidurdavad tingimused. Hea geograafilise asend aitab kaasa ühiskondliku tööviljakuse kasvule. Soodsa geograafilise asendiga maad ja rajoonid on eelistatud olukorras transpordi mõttes. Neis on tooraine, materjalide, kütuse ja valmiskaupade transpordi kulud väiksemad. Tööstuse paigutuse kujunemine ja varasem areng reas maailma maades ja rajoonides toetus just transpordi eelistele, mis tulenesid nende maade soodsast majandusgeograafilisest asendist.

Maailma poliitiliste süsteemide siirdealal asuvate maade puhul kerkib veel küsimus ühe või teise maa kuuluvusest ühte või teise poliitilisse süsteemi. Asendi majanduslik ja poliitiline aspekt on omavahel tihedasti seotud. Võib öelda enamgi: majandusgeograafilise asend on ajalooline kategooria, mille sisu muutub üldise ajaloolis-poliitilise konstelatsiooni ja tootmisviisi muutumisega. Siit järeldub, et eriti kiiresti on muutuv nende maade geograafilise asend, mille territoorium on ajaloo protsessis olnud pideva poliitilise

---

²¹ Н.Н. Баранский. Экономическая география. Экономическая картография. Москва, 1956, стр. 110.

võitluse objektiks ja sagedase sõjalise tegevuse areeniks.²²

Eestimaa kuulub niisuguste maade hulka, mille pärast on sajandeid võideldud ja mille poliitiline kuuluvus on korduvalt muutunud. On selge, et Eesti ala geograafilise asendi mõiste sisu on ajaloolis-poliitiliste tingimuste funktsioon: igakordse ajaloolis-poliitilise olukorra muutumisega muutus ka Eesti ala geograafilise asendi väärtus.

a) Eesti geograafilise asendi majandusgeograafilise aspekti muutustest.

Põhjasõja käigus liideti Eestimaa 1710. a. lõplikult Venemaaga. See olukord kinnitati Venemaa ja Rootsi vahelise Usikaupunki (Nystadi) rahulepinguga 1721. a. K. Marxi hinnangu kohaselt olid Balti provintsid loomulikuks lisaandiks natsioonile, kes valdab nende taga asetsevaid maid; Peeter vallutas ainult selle, mis oli absoluutselt vajalik tema maa normaalseks arenemiseks. Baltimaad, seega ka Eestimaa, kujunesid Venemaa majandusorganismi osadeks, millel olid kohalike mõisamajandite kaudu tihedad sidemed ka Lääne-Euroopa maadega.

18.-19. sajandil oli maailma tsentrumiks Lääne-Euroopa ja selle tsentrumiga suhtles ka Venemaa. Venemaa majanduselu raskuspunkt lasus Euroopa-Venemaal. Nende tingimuste tõttu kujunesid Baltimaad rahvusvahelise suhtlemise s i i r d e a l a k s - asjaolu, millel oli suur tähtsus Venemaa arengule üldse, eriti aga Balti provintsidele enestele.

Ühenduses Peterburi rajamisega 18. sajandi algul kandus Vene väliskaubandus Valgelt merelt Läänemerele. Läänemerd mööda kulgesid peamised mereteed Lääne-Euroopasse ja sealt edasi ka ookeanitagustesse maadesse. Meretransport oli peamiseks vahendiks välismaaga suhtlemisel. 1912. a. läbis merepiiri 71 % Venemaa väljaveost ja 61 % sisseveost.

---

²² S. Nõmmik. Eesti NSV territooriumi geograafiline asend ja administratiiv-territoriaalne jaotus. TRÜ rotaprint, 1961.

19. sajandil kasvas Venemaa väliskaubanduses Musta mere tähtsus. Ometi jäi Läänemerele oluline koht Venemaa suhtlemisel Lääne-Euroopa ja Ameerikaga. Moodustab ju Läänemeri lühema tee Loode-Venemaalt Atlandi ookeani. Venemaa import toimuski peamiselt Läänemere sadamate kaudu.

Baltimaade geograafilisele asendile tuli suuresti kasuks intensiivne raudteede ehitamine Venemaal, mis algas 19. sajandi 60-ndatel aastatel. Need raudteed sidusid Baltimaade sadamad Venemaa suurte linnadega ja eksportteraviljarajoonidega ning neil oli määratu suur tähtsus siseturu laienemise protsessis. Geograafiline asend tiheda rahvusvahelise suhtlemisega siirdealal soodustas Baltimaade, sealhulgas ka Eesti ala tootlike jõudude arengut, mistõttu need kubermangud olid sajandite vahetusel Venemaa enam arenenud osadeks.²³

Pärast Suurt Oktoobrirevolutsiooni Lääne imperialismi toetusel Läänemere idarannikul loodud kodanlikud väikeriigid Eesti, Läti ja Leedu pidid olema puhvriks kapitalistliku Lääne ja Nõukogude Liidu vahel. Lääne orientatsioonist tingituna oli kõnesolevate riikide hoiak Nõukogude Liidu suhtes tõrjuv. Selle tõttu oli suhtlemine suure idanaabriga väga piiratud. 1935. aastaks oli väljavedu NSV Liitu lakanud olemast ja Eesti vedas NSV Liidust sisse umbes sama palju kui Hollandist. 1939. a. esimese viie kuu jooksul moodustas sissevedu NSV Liidust Eestisse 3,3 % kogu Eesti sisseveost ja väljavedu Eestist NSV Liitu 5,2 % kogu Eesti väljaveost. Siit järeldub, et kodanliku Eesti loomisega lakkas Eesti täitmast seda osa, mis talle ja teistele Balti riikidele ajalooliselt langes nende maade geograafilise asendi ja tihedate sidemete tõttu Venemaaga. Just need seosed olidki nende maade majandusliku arenemise aluseks paljude sajandite jooksul. Tõrjuv hoiak Nõukogude Liidu suhtes oli põhjuseks, miks Eesti geograafiline asend kaotas kõik need

---

²³ V. I. Lenin. Teosed. 3. kd.

soodustavad momendid, mis tal varem olid Venemaa arenenu-
ma osana.

b) Kodanlikke kontseptsioone Eesti NSV geograafilise
asendi kohta.

Kodanliku teaduse esindajad on silmapaistvat tähele-
panu osutanud Baltimaade, sealhulgas ka Eesti geograafilise
asendi probleemile. Kuigi 18. sajandil liideti Baltimaa
Venemaaga, ei lakanud Saksamaa hellitamast lootust saada
need maad oma valdusse. See idee peegeldub ka saksa vasta-
vas kirjanduses, kus Baltimaid ei nimetata teisiti kui "Ve-
nemaa Saksa Läänemere provintsid" (Deutsche Ostseeprovinzen
Russlands).

Esimese maailmasõja ajal tegigi Saksamaa katsed reali-
seerida oma ekspansioonitaotlused Baltimaadel. See kajastus
ka teaduses, kus püüti Saksa imperialismi teoreetiliselt põh-
jendada. Nii näiteks püüdis A. Penck tõestada Venemaa riigi-
piiride paikapidamatust ja Baltimaade loomulikku kuuluvust
Saksamaale. Toetudes peamiselt geomorfoloogilisele ja taim-
kattelisele sarnasusele, teeb A. Penck järelduse, et Balti-
maad kuuluvad ühte rajooni Ida-Preisimaaga, juba looduse poo-
lest kulgevat aga Venemaa riigipiir piki Ilmeni ja Peipsi
järve nõgu.²⁴ Analoogilist väitsid ka E. Huntington USA-s,
Sten de Geer Rootsis jt.

Ka Eesti kodanlikus teaduses oli Baltimaade, sealhul-
gas Eesti geograafiline asend eriliseks huviobjektiks. Ava-
likkusele trükisõnas kättesaadavad kontseptsioonid võib
rühmitada järgmiselt. Ühelt poolt mõistis osa teadlasi (geo-
graaf J. Granö, majandusteadlane N. Köstner) objektiivselt
õigesti Eesti ala seost Ida-Euroopa lauskmaaga ja Vene riigi-
giga. Nende käsitluses peegeldub ka see suur murrang, mis
tekkis Eesti arengus Eesti kunstliku ärakiskumise tõttu te-

---

²⁴ A. Penck. Die natürlichen Grenzen Russlands. Ein
Beitrag zur politischen Geographie des Europäischen Ostens.
Berlin, 1917.

ma loomulikust tagamaast. Teiselt poolt ilmusid tööd, mis püüdsid kas kaudselt või otseselt teoreetiliselt põhjendada kodanliku Eesti riigi loomist ja selle reserveeritud hoiakut NSV Liidu suhtes. Nii kirjutab M. Haltenberger 1925. a. kolmest Balti riigist kui erilisest geograafilisest regioonist.²⁵ Toetudes Sten de Geeri nn. Baltoskandia* teorialele, arvestades peamiselt looduslike tegureid (poolsaareline asend, moreentopograafia, meretransgressioon jne.) püüdis E. Kant tõestada Eesti kuuluvust Loode-Euroopa majanduslikku ja kultuurilisse sfääri.

Looduslikud eeldused ei ole aga küllaldaseks põhjuseks ühe või teise maa kuuluvuse määramisel ühte või teise majandusorganismi või majandusorganismide süsteemi. Pealegi erinevad kõnesolevad maad suurel määral paljude teiste looduslike tingimuste poolest. Viimaste mõju tootmisele ei ole aga kaugeltki väiksem eespool toodud tegurite mõjust. Meenutagem näiteks, kui võrd erinev on ühelt poolt Rootsi ja Norra ning teiselt poolt Taani, Läti ja Eesti pinnasohitus; reljeefi mõju tootmise arengule ja palgutusele on kahtlemata suurem kui näiteks maakerke mõju.

Nagu juba eespool nägime, on majandus- ja poliitilis-geograafiline asend ajalooline kategooria. Vastavalt sellele peavad ka maade ja rajoonide majandus- ja poliitilis-geograafilise asendi hindamisel seisma esikohal sotsiaal-majanduslikud tegurid.

Kodanlikud autorid aga ei arvesta Eesti ajaloo põhifakte, nimelt Eesti territooriumi rahvastiku majanduslike ja kultuurilisi sidemeid Ida-Euroopa rahvastega nii enne kui ka pärast saksa vallutajate sissetungi Baltimaadele. Eesti asendi käsitlemus minnakse vaikides mööda ka nüüsgusest pöördelisest ajaloolisest sündmusest nagu Eesti

---

²⁵ M. Haltenberger. Gehört das Baltikum zu Ost, Nord- oder Mitteleuropa. Dorpat, 1915. Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici. Nr. 1.

Sama. Landeskunde von Eesti. Tartu, 1915.

* Baltoskandia all mõistab Sten de Geer Rootsit, Norrat, Soomet, Eestit ja Lätit.

ala ühendamine Venemaaga 18. sajandi alguses. Ometi kujunesid sellele järgnenud kahe sajandilisel arenguperioodil Venemaa koosseisus oleva Eesti ala tootlike jõudude arenguks eriti soodsad tingimused.

Kodanlike Balti riikide loomisega katkestati kunstlikult Baltimaade ja Vene majandusorganismi ajalooliselt kujunenud ühtsus. Toimus taandareng endisest hästi arenenud industrialiseeritud Venemaa kubermangust Lääne metropolmaadele poolkoloniaalseks ääremaaks, väliskapitali mõju sfääriks. Alles Nõukogude võimu taaskehtestamine andis Eesti geograafilisele asendile tagasi need soodustavad omadused, mis ta kaotas kodanliku riigi loomisega.

Eesti NSV astus 1940. a. eesti töötava rahva tahtel NSV Liidu koosseisu. Sellega lahendati praktikas küsimus, missugusesse Euroopa riikide süsteemi Eesti kuulub. Kuid kodanlikus teaduses jätkusid sellealased spekulatiivsed arutlused. Pagulasteadlane K. Inno²⁶ esitab küsimuse, kas Eestit on NSV Liidule vaja. Autor jõuab oma arutelus järeldusele, et ülivõimsa industrialiseerimise tõttu pole NSV Liidule Eesti NSV tööstuslik potentsiaal vajalik. Tuleb märkida, et juba küsimuse selline seade on väär. Kaasaegsetes konkreetsetes tingimustes tuleb küsimus seada hoopis teisiti - kas Eesti NSV-l on vaja NSV Liidu majanduslikku ja kultuurilist abi. Praktika annab sellele positiivse vastuse: Eesti NSV rahvamajanduse ja kultuurilise elu tormiline areng igas sektoris on küllaldaselt kaaluvaks tõendiks, et NSV Liidu koosseisus loodi Eesti NSV arenguks soodsad tingimused.

c) Eesti NSV kaasaegne geograafiline asend.

Nõukogude Eesti geograafilise asendi põhilised iseärasused tulenevad tema kuulumisest NSV Liidu koosseisu. Astu-

---

²⁶ V. Tarmisto. Op. cit., lk. 37.

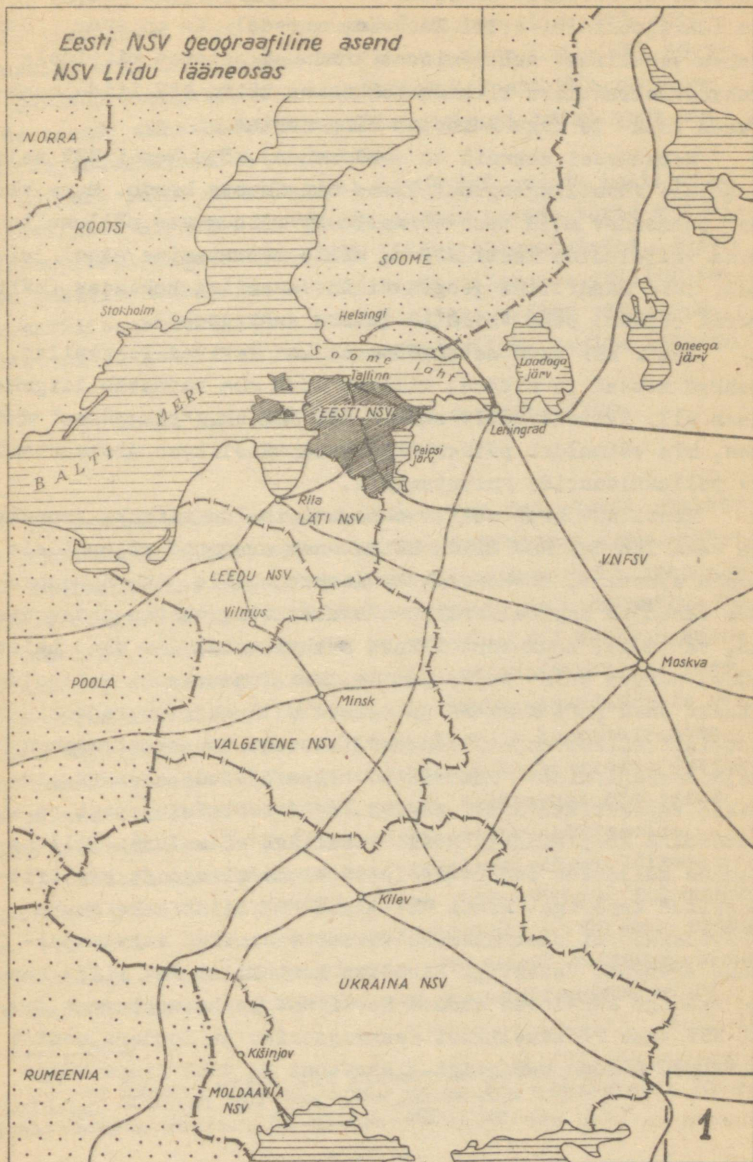
misega NSV Liidu koosseisu omandas vabariigi geograafilise asend uue kvaliteedi. NSV Liidu osana saab Eesti NSV osa kõigist neist potentsiaalsetest võimalustest, mida NSV Liidu sotsiaalne süsteem ja looduslik keskkond pakuvad. Pärast Nõukogude võimu kehtestamist Eestis toetub vabariik kultuuriliselt ja majanduslikult kindlale koostööle vennasvabariikidega.

Nõukogude Eesti geograafilise asendi käsitletuses peame silmas kolme aspekti: lähedust merele ja asendit metsavööndis, naabrusest NSV Liidu tähtsamatele tootmistsentrumitele ja asendit NSV Liidu riigipiiril (joon. 1).

Eesti NSV asub NSV Liidu loodeosas, Läänemere rannikul Vene NFSV ja Läti NSV naabruses. Lähedus merele on alati olnud Eesti geograafilise asendi iseloomustavaks jooneks. Nagu juba eelnevast käsitletusest selgus, on see moment etendanud Eesti arengus olulist osa. Kuid mereäärne asend on nüüd Eesti NSV arengu jaoks omandanud uue sisu. Merega seotud peamistel majandusharudel - merekalandusel ja meretranspordil - on oluline koht mitte üksnes Nõukogude Eestis, vaid ka kogu NSV Liidu rahvamajanduses. Need majandusharud annavad Eesti NSV rahvamajanduse struktuurile oma spetsiifika ja vabariik võtab nende mõlema majandusharuga osa üleliidulisest tööjaotusest. Merekalandus on Eesti NSV-s nõukogude korra ajal kalamajanduse arenguks loodud soodsate tingimuste tõttu suuresti kasvanud, võrreldes kodanliku ajaga. Eriti avarad perspektiivid on kalamajanduse arengul seoses kalanduse raskuspunkti kandmisega avamerele.

Eesti NSV merelise geograafilise asendi teine aspekt seisneb liiklusgeograafilistes funktsioonides. Asendi tõttu Läänemere ääres võtab Eesti NSV osa välismajanduslikust suhtlemisest NSV Liidu loodeosa ja Lääne-Euroopa ning ookeanitaguste maade vahel. Sellel alal on veel potentsiaalseid võimalusi. Kapitalistlike maade reserveeritud hoiaku tõttu on rahvusvaheline suhtlemine Läänemeresel vähem intensiivne, kui ta olla võiks. Läänemere osatähtsus on suhteliselt vähenenud ka tänu NSV Liidu rahvusvahelise suhtlemise kasvu-

Eesti NSV geograafiline asend
NSV Liidu lääneosas

le teistel meredel, sealjuures tootlike jõudude arengu tõttu idarajoonides, eriti Kaug-Ida meredel. Ka on suur osa rahvusvahelisest suhtlemisest kandunud maismaa piiridele rahvademokraatlike riikide tekkimise tõttu NSV Liidu naabruses Kesk- ja Kagu-Euroopas ning Aasias.

Mereäärsel asendil on veel kaudne mõju Eesti NSV majanduselule füüsilisgeograafiliste tingimuste kaudu. Mere kliimat pehmendav mõju teeb võimalikuks niisuguste põllukultuuride viljelemise Eesti NSV-s, mille kasvatamine samal laiusel, kuid mandrilise geograafilise asendiga kohtades (näit. Permi oblast) pole võimalik (näit. suhkrupeet).

Eesti NSV asub metsayöötmes, kus levivad leetmullad, rohked metsad ja niidud, millest suur osa kannatab liignisikuse all. Teiselt poolt asub Eesti NSV nn. "pikapäeva" yöötmes, mis võimaldab päikese kiirguse täielikuma ära kasutamise põllukultuuride kasvatamisel.

Eesti NSV geograafilise asendi iseloomulikuks jooneks on tema lähedus NSV Liidu kõige enam arenenud rajoonidele - Lõoderajoonile, Tööstuslikule Keskrajoonile. Asend naabruses tähendab kapitalistliku süsteemi tingimustes antagonismi, vastuolu, konkurentsi kahe naabri vahel - üks neist püüab suruda teist tagaplaanile. Nii kujunevadki vastuoluliselt ühed puht tööstus- ja teised põllumajandusrajoonideks. Sotsialistlikus majandussüsteemis soodustab hästi arenenud majandusrajoonide naabus tootlike jõudude arengut. Antakse vastastikku edasi positiivseid tootmiskogemusi ja kasutatakse komplekselt kõiki kohalikke võimalusi. Põllumajandus küllastub industriaalsete elementidega ja kvalifitseeritud kaadriga. Eesti NSV asend NSV Liidu kahe suure tööstusrajooni naabruses soodustab vabariigi rahvamajanduse arengut. Vabariigi tihedast kontaktist NSV Liidu nende osadega kõnelevad andmed Eesti NSV kaubavahetusest. Eesti NSV veab Tööstuslikust Keskrajoonist ja Lõoderajoonist sisse 42 % kogu vabariigi sisseveost ja veab sinna välja

ligi 56 % kogu Eesti väljaveost.²⁷ Kaubanduslikule suhtlemisele lisanduvad veel mitmesugused kultuurilise suhtlemise vormid, millel on otsene või kaudne mõju Eesti NSV tootlike jõudude arengule. Kõik see kõneleb Eesti NSV geograafilise asendi tähtsusest Vene Föderatsiooni kõige enam arenenud majandusrajoonide naabruses.

Lõppeks tuleb märkida veel Eesti NSV asendi poliitilis-geograafilist aspekti. Eesti NSV on oma asendi tõttu NSV Liidu läänepiiril nagu eelpost NSV Liidu kaitsesüsteemis. Tänapäeva raketitehnika ajastul on asendi niisugune poliitilis-geograafilise aspekti kaal puhtsõjalises mõttes vähenenud, kuid sõjalise konflikti korral on tal siiski teatud tähtsus.

3. Eesti NSV koht NSV Liidu majanduslikus rajoneerimises.

Liiduvabariigid erinevad üksteisest oma asendi poolest NSV Liidu majandusliku rajoneerimise taksonoomilises süsteemis. Kuulumine ühe või teise suure majandusrajooni koosseisu avaldab olulist mõju antud liiduvabariigi (või oblastite rühma) tootlike jõudude arengule ja paigutusele. Küsimus seisneb selles, et nõukogude majanduslik rajoneerimine ei peelda mitte ainult tegelikkuses olelevaid majanduslikke rajoneid, vaid mõjustab spetsialiseerimise ja koopereerimise kaudu majandusrajooni arengu objektiivset protsessi. Järgnevas püüame eritleda Eesti NSV asendi iseärasusi Nõukogude Liidu generaalse majandusliku rajoneerimise süsteemis.

Rahvamajanduse planeerimine territoriaalses lõikes, s.o. majandusrajooniti, algas NSV Liidus juba 1920. a. rahvamajanduse arendamise esimese perspektiivplaani - GOELRO plaani koostamisega. Juba selles plaanis põhjendati vajadust meie maa majanduslikuks rajoneerimiseks spetsialiseerimise ja

---

²⁷ L. Tulp. Eesti NSV kaubavahetus teiste liiduvabariikidega. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, IX köide. 1960, nr. 2.

kompleksse arendamise eesmärgil. GOELRO plaani koostamise käigus kristalliseerusid ka nõukogude majandusliku rajoneerimise teoreetilised alused. NSV Liidu rahvamajanduse arendamise esimese viie aasta plaani koostamisel lähtuti GOELRO plaani majandusliku rajoneerimise metodoloogiast, kus majanduslike ja looduslike momentide kõrval oli oluline koht ka rahvusküsimusel.

Balti riikide ühinemise ajal NSV Liiduga (1940) võitlesid NSV Liidu rahvad juba kolmanda viie aasta plaani ülesannete elluviimise eest. Kolmas viie aasta plaan oli koostatud Vene NFSV-le rajoonide lõikes, kuna teistele liiduvabariikidele koostati igale oma rahvamajanduse arendamise plaan. Pärast Balti liiduvabariikide lülitamist NSV Liidu rahvamajandusplaani moodustati 1940. a. oktoobris Balti liiduvabariikidest ja Valgevene NSV-st NSV Liidu Lääne majandusrajoon.²⁸

Juba enne Suurt Isamaasõda alustati NSV Liidu rahvamajanduse arendamise generaalplaani koostamist 15 aastaks (1943-1957) ja jätkati seda ka sõja ajal. Plaan koostati 13 põhilise majandusrajooni lõikes. Sealjuures eraldati Vene NFSV territooriumil 9 majandusrajooni ja liiduvabariikidest moodustati 4 majandusrajooni. Eesti NSV moodustas ühes Läti NSV, Leedu NSV ja Valgevene NSV-ga endiselt NSV Liidu Lääne majandusrajooni. Ka kõikides sõjajärgsetes rahvamajanduse arendamise viie aasta plaanides figureeris Eesti NSV Liidu Lääne majandusrajooni ühe osana.

Rahvamajanduse tormiline areng pärast sõda põhjustas suuri nihkeid NSV Liidu geograafilises tööjaotuses. Uute tootmisarude tekkimine tingis NSV Liidu osade edasise majandusliku diferentseerimise, rajoonisestest ja rajoonivaheliste majanduslike sidemete muutumise. See protsess ilmes ka NSV Liidu Lääne majandusrajoonis. Tegelik elu näitas, et Balti liiduvabariikidel ja Valgevenel on küllalt

---

²⁸ П. М. Алампиев. Экономическое районирование СССР. Москва, 1959, стр. 178.

suuri erinevusi nii tootmise spetsiifikas kui ka arengu-
probleemides ning nende liiduvabariikide ühendamine üht-
seks majandusrajooniks vajab revideerimist. Selles küsimu-
ses ilmus kriitilisi sõnavõtte nii perioodikas kui ka tea-
duslikel nõupidamistel. Levis Balti liiduvabariikide ja
Valgevene iseseisvateks majandusrajoonideks lahutamise idee.

1956. a. alustas NSV Liidu Riiklik Plaanikomisjon
koostöös NSV Liidu Teaduste Akadeemia ja kõrgemate õppe-
asutustega NSV Liidu generaalse majandusliku rajoneerimi-
se läbivaatamist. Selle töö tulemusena töötati välja uus
majandusliku rajoneerimise skeem. 1960. a. võttis NSV Lii-
du Riiklik Plaanikomitee NSV Liidu majanduse planeerimisel
juba aluseks 16 rajooni süsteemi. Ühenduses NLKP Keskkomi-
tee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu 26. aprilli 1961. a.
määrusega suurte majandusrajoonide majanduse koordineeri-
mise ja planeerimise nõukogude loomise kohta muudeti seda
süsteemi veelgi. Pärast NLKP Keskkomitee 1962. a. novembri-
pleenumit eraldati NSV Liidu territooriumil 18 suurt majan-
dusrajooni, Balti liiduvabariigid ühes Kaliningradi oblas-
tiga moodustavad NSV Liidu Balti majandusrajooni.²⁹

Nõukogude majanduslik rajoneerimine lähtub Balti ma-
jandusrajooni eraldamisel nende liiduvabariikide ajalooli-
selt kujunenud geograafilisest ja majanduslikust ühtsusest
ja võimalikust tootmisalasest koostööst, mille arengus ma-
janduslikud sidemed nende liiduvabariikide vahel veelgi ti-
henesid. Lähtekohaks on siin ühiskondliku töö maksimaalne
kokkuhoid, ajalooliselt kujunenud tootmiskogemuste otstar-
bekas ärakasutamine rahvastiku plaanilise rakendamise teel
oma elutaseme pidevaks tõstmiseks, looduslike ressursside
efektiivne kasutamine ja tootlike jõudude õige paigutamine
seoses järjest areneva tehnikaga. Nii siis moodustab Bes-
ti NSV generaalses majanduslikus rajoneerimises ühe osa
NSV Liidu Balti majandusrajoonist.

---

²⁹ Экономическое районирование. - "Плановое хозяйство"
1963, № II.

4. Eesti NSV territooriumi administratiivne jaotus.

Tootlike jõudude geograafilise paigutuse arengu tingimuste hulka kuulub ka territooriumi administratiivne jaotus. Mmelt - igale halduslikule ühikule vastavate riigivõimu kohalike organite kaudu teostab riik oma majanduslik-organisatoorseid funktsioone ja mõjustab sel teel riigi sisemiste majanduslike sidemete arengut.

Sotsialistliku riigi territooriumi administratiivne jaotus toetub riigi poliitilise, majandusliku ja kultuurilise juhtimise ühtsuse printsiibile. Halduslikul rajoneerimisel arvestatakse rahvastiku rahvuslikku koostist, majanduse ja eluolulisi iseärasusi, rahvaarvu ja selle tihedust, poliitilist, majanduslikku ja kultuurilist tõmbumist keskuste poole, ühenduste suunda ja laadi. Sotsialistliku riigi territooriumi administratiivse korralduse põhiülesandeks on riiglaparaadi optimaalne lähendamine töötavale rahvale, et kindlustada valitsemise operatiivsus ja diferentseeritus. Administratiivsed üksused on kommunistliku ülesehitustöö tugibaasiks.

Nagu eelkäsitletust juba selgus, loodi Vene valitsuse määrusega 1917. a. märtsis eestlastega asustatud aladest Eesti kubermang. Viimane koosnes omakorda 9 maakonnast: Viiru, Harju, Lääne, Järva, Pärnu, Viljandi, Tartu, Võru ja Saare. Kodanliku Eesti riigi rajamisega jäi esialgu kehtima tsaariaegne administratiivne jaotus. Lisaks olemasolevatele maakondadele moodustati pärast Tartu rahulepingut veel Petseri maakond. 1920. a. andis kodanlik Eesti valitsus veel Valga ja Alutaguse maakondade moodustamise seaduse. Viimane, s. o. Alutaguse maakond, jäi paberile, tegelikult seda maakonda ei organiseeritudki.

Kodanlik Eesti võttis üle tsaari-Venemaalt ka maakondade jaotuse valdadeks. 1934. a. rahvaloenduse andmetel oli valdade keskmine elanike arv 2060 inimest ja valla territooriumi keskmine suurus 121 km². Valdade reformi tulemusena 1938. aastal vähenes nende arv 365-lt 248-le (joon. 2).

Ka Nõukogude Eestis jäi esialgu kehtima territooriumi administratiivne jaotus maakondadeks ja valdadeks. Üksnes ühenduses vabariigi piiride muutmisega likvideeriti 1945.a. Petseri maakond ja osa endise Petseri maakonna valdu ühendati Võru maakonnaga.

Territooriumi liigestus maakondadeks ja valdadeks ei vastanud aga Nõukogude Eesti poliitilise ja majanduselu nõuetele. Eesti põllumajanduse sotsialistlik ümberkorraldamine nõudis riigiaparaadi lähendamist kohtadele. Nii kujunes territooriumi administratiivse jaotuse alal esimeseks sotsialistlikuks ümberkorralduseks külanõukogude moodustamine 1945. aastal. Sotsialistliku ülesehituse vajadused nõudsid ka maakondade süsteemi täiendamist. 1946. a. eraldati Hiiumaa ja tema juurde kuuluvad saared Läänemaast ning moodustati iseseisev Hiiumaa maakond. Selle maakonna moodustamise tingisid ühelt poolt isoleeritus endisest administratiivsest keskusest - Haapsalust ja teiselt poolt vajadus lähendada kõrgema astme administratiivset juhtimist.

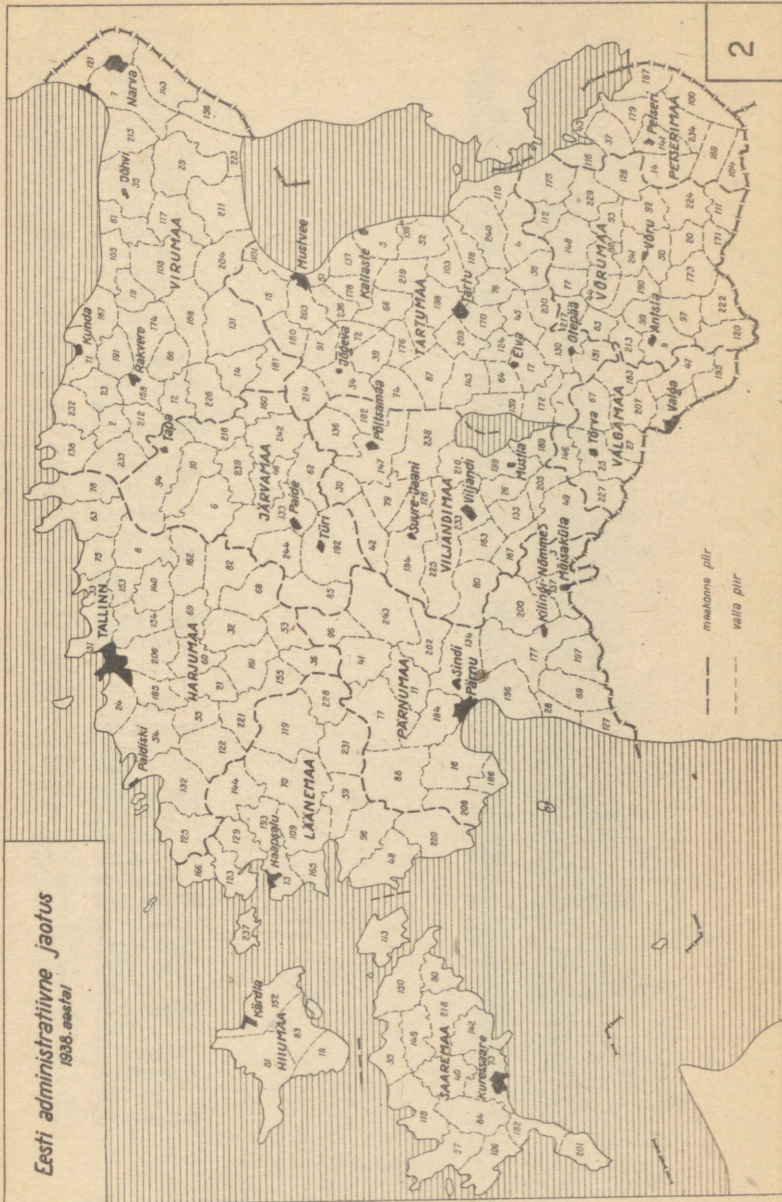
Eesti NSV rahvamajanduse kiire areng ja kohalikud konkreetsed vajadused tingisid territooriumi administratiivse jaotuse edasise ümberkorraldamise. Niisugune vajadus tekkis Kirde- ja Kesk-Eestis. Nii moodustatigi 1949. a. veel kaks uut maakonda - Jõhvimaa Virumaa idaosast ja Jõgevamaa Tartu- ja Viljandimaa põhjaosast.

Eeltoodust selgub, et sotsialismi ülesehitamine Eestis aastatel 1944-1950 toetus territooriumi administratiivsele jaotusele, mille moodustasid maakonnad, mis omakorda liigendusid valdadeks ja vallad külanõukogudeks. Tegelik elu näitas aga, et need ümberkorraldused ei olnud veel küllaldased. Maakondade poliitilised ja halduslikud organid olid

Eesti vallad 1938. a.

1. Aakre	49. Karksi
2. Aaspere	50. Kasaritsa
3. Abja	51. Kasepää
4. Ahja	52. Kavastu
5. Alatskivi	53. Kehtna
6. Albu	54. Keila
7. Alutaguse	55. Kernu
8. Anija	56. Kiidjärve
9. Antsla	57. Kihelkonna
10. Ambla	58. Kihnu
11. Are	59. Kirbla
12. Assamalla	60. Kohila
13. Asuküla	61. Kohtla
14. Avanduse	62. Koigi
15. Avinurme	63. Kolga
16. Audru	64. Konguta
17. Elva	65. Kooraste
18. Emmaste	66. Kudina
19. Erra	67. Kuigatsi
20. Haanja	68. Kuimetsa
21. Hageri	69. Kuivajõe
22. Halinga	70. Kullamaa
23. Haljala	71. Kunda
24. Harku	72. Kuremaa
25. Helme	73. Kuressaare
26. Holstre	74. Kursi
27. Hummuli	75. Kuusalu
28. Häädemeeste	76. Kuuste
29. Illuka	77. Kõlleste
30. Ilmavere	78. Kõnnu
31. Iru	79. Kõo
32. Juuru	80. Kõpu
33. Jõelähtme	81. Kõrgessaare
34. Jõgeva	82. Kõue
35. Jõhvi	83. Käina
36. Järvakandi	84. Kärla
37. Järvesuu	85. Käru
38. Kaagvere	86. Küti
39. Kaarepere	87. Laeva
40. Kaarma	88. Laheda
41. Kaisma	89. Laiksaare
42. Kabala	90. Laimjala
43. Kalda	91. Laiuse
44. Kanepi	92. Lasva
45. Kambja	93. Leevi
46. Kareda	94. Lehtse
47. Karula	95. Leisi
48. Karuse	96. Lelle

Eesti administratiivne jaotus
1938. aastal

97.	Lepistu	150.	Pöide
98.	Lihula	151.	Pühajärve
99.	Linnamäe	152.	Pühalepa
100.	Linnuse	153.	Raasiku
101.	Lohusuu	154.	Rae
102.	Lustivere	155.	Raikküla
103.	Luunja	156.	Raja
104.	Lõuna	157.	Rajangu
105.	Lüganuse	158.	Rakvere
106.	Lümanda	159.	Rannu
107.	Mahu	160.	Rakke
108.	Maidla	161.	Rapla
109.	Martna	162.	Ravila
110.	Meeksi	163.	Raudna
111.	Misso	164.	Reola
112.	Mooste	165.	Ridala
113.	Muhu	166.	Riguldi
114.	Meremäe	167.	Rimmu
115.	Mustjala	168.	Roela
116.	Mäe	169.	Roodva
117.	Mäetaguse	170.	Ropka
118.	Mäksa	171.	Ruusmäe
119.	Märjamaa	172.	Rõngu
120.	Mõniste	173.	Rõuge
121.	Narva	174.	Rägavere
122.	Nissi	175.	Räpina
123.	Noarootsi	176.	Saadjärve
124.	Nõo	177.	Saarde
125.	Nõva	178.	Saare
126.	Olustvere	179.	Saatse
127.	Orajõe	180.	Sadala
128.	Orava	181.	Salla
129.	Oru	182.	Salme
130.	Otepää	183.	Sangaste
131.	Paasvere	184.	Sauga
132.	Padise	185.	Saue
133.	Paide	186.	Seliste
134.	Paikuse	187.	Senno
135.	Paistu	188.	Soontaga
136.	Pajusi	189.	Suislepa
137.	Pala	190.	Sõmerpalu
138.	Palmse	191.	Sõmeru
139.	Peipsiääre	192.	Särevere
140.	Peningi	193.	Taebla
141.	Petseri	194.	Taevere
142.	Pihtla	195.	Taheva
143.	Piiri	196.	Tahkuranna
144.	Piirsalu	197.	Tali
145.	Puhja	198.	Tartu
146.	Põdrala	199.	Tarvastu
147.	Põltsamaa	200.	Tihemetsa
148.	Põlva	201.	Torgu
149.	Pärsamaa	202.	Tori

203. Torma	225. Vastsemõisa
204. Tudulinna	226. Vao
205. Tuhalaane	227. Vaoküla
206. Tõdva	228. Velise
207. Tõlliste	229. Veriora
208. Tõstamaa	230. Veski
209. Tähtvere	231. Vigala
210. Tănassilma	232. Vihula
211. Tärivere	233. Viljandi
212. Undla	234. Vilo
213. Urvaste	235. Vohnja
214. Vaimastvere	236. Voore
215. Vaivara	237. Vormsi
216. Vajangu	238. Võisiku
217. Valgjärve	239. Võhmuta
218. Valjala	240. Võnnu
219. Vara	241. Võru
220. Varbla	242. Väinjärve
221. Varbola	243. Vändra
222. Varstu	244. Väätša
223. Vasknarva	245. Äksi
224. Vastseliina	

liiga kaugel selleks, et efektiivselt juhtida vabariigi sotsialistlikku industrialiseerimist ja eriti kollektiviseerimist; valla vastavates organites aga puudus kvalifitseeritud kaader. 1949. a. alustatigi vabariigi territooriumi uue administratiivse jaotuse väljatöötamist, mis 1950. a. oktoobris ka kehtestati. Eesti NSV-s moodustati 39 maarajooni, mis omakorda jagunesid külanõukogudeks.

Nagu tegelik elu varsti näitas, ei õigustanud end nii suure arvu väikeste maarajoonide loomine. Eesti NSV territooriumi administratiivse jaotuse edasiseks reorganiseerimiseks valmisid objektiivsed tingimused kollektiviseerimise lõpuleviimisega ja väikeste kolhooside liitmisega. Vabariigi maarajoonides kasvas kvalifitseeritud kaader. Mehhanisaatorite, õpetajate, arstide ja teiste kultuurialal töötajate osatähtsus suurenes vabariigi maalises rahvastikus oluliselt. Kõige selle tulemusena läks juhtimine kohtadel tugeva kaadri kätte. Tänu transpordija sidetingimuste parandamisele, eriti bussiliinide võrgu kasvule, lihtsustus ühenduse pidamine rajooni keskustega. Uues olukorras puudus vajadus nii suure administratiivaparaadi järele, nagu see sotsialistliku ülesehitustöö algpäevil kujunes. Nii algaski vabariigi territooriumi administratiivse jaotuse arengus uus etapp - haldusühikute suurendamine.

Kõigepealt liideti 1954. a. väikesed külanõukogud. Endise 621 külanõukogu asemel moodustati 320 külanõukogu. 1957. aastaga algas ka maarajoonide ühendamine. Kõigepealt likvideeriti majanduslikult nõrgad rajoonid, nagu Loksa, Antsla, Kallaste jt. Territooriumi administratiivse jaotuse reorganiseerimine võimaldas tugevdada rajoonide juhtivat kaadrit ja teiselt poolt vähendada riigi kulutusi administratsioonile.

Toimunud ümberkorralduste tulemusena jaguneb Eesti NSV territoorium 15 maarajooniks. Tallinna linn omakorda aga liigendub 3 linnarajooniks. Vabariigi mandri-

osas asuvad Harju, Paide, Rapla, Haapsalu, Kohtla-Järve, Rakvere, Tartu, Jõgeva, Põlva, Võru, Valga, Pärnu ja Viljandi rajoonid; saartel asuvad Kingissepa rajoon Saaremaal ja Hiiumaa rajoon samanimelisel saarel. Rajooni keskusteks on enamikus linnad, ainult kahe rajooni - Rapla ja Põlva - keskusteks on samanimelised alevid. Harju rajooni keskus asub Tallinnas.³⁰

1. I 1967 oli Eesti NSV-s 33 linna. Nendest on Tallinn, Tartu, Kohtla-Järve, Narva, Pärnu ja Sillamäe vabariikliku alluvusega. Ülejäänud 27 vabariigi linna on rajoonilise alluvusega. Peale linnade on Eesti NSV-s veel 24 väiksemat linlikku asulat - alevit, mille enamik asub hajusalt vabariigi põhjaosas (joon. 3).

Nagu eeltoodust selgus, on territooriumi administratiivne jaotus ajalooline kategooria, mis muutub ühenduses tegeliku elu vajadustega. Põhiseaduse järgi kuulub liiduvabriikide territooriumi haldusliku struktuuri küsimuste lahendamine liiduvabriikide eneste kompetentsi. Vastavalt tegeliku elu vajadustele ja võimalustele teeb ka Eesti NSV Ülemnõukogu seaduslikus korras muudatused vabariigi territooriumi administratiivses jaotuses.

---

³⁰ Eesti NSV territooriumi administratiivne jaotus seisuga 1. jaan. 1967. Tallinn, 1967.

Eesti NSV külanõukogud

1. Aakre	49. Kaiu
2. Abja	50. Kalevi
3. Ahja	51. Kambja
4. Ahli	52. Kanepi
5. Alajõe	53. Kariste
6. Alaküla	54. Karksi
7. Alatskivi	55. Kehtna
8. Albu	56. Keila
9. Alutaguse	57. Kihelkonna
10. Ambla	58. Kihnu
11. Anija	59. Kiltsi
12. Antsla	60. Kirbla
13. Are	61. Kirna
14. Aseri	62. Klooga
15. Audru	63. Koeru
16. Avinurme	64. Kohila
17. Eidapere	65. Kohtla
18. Elva	66. Koidu
19. Emmaste	67. Koigi
20. Esna	68. Kolga-Jaani
21. Haanja	69. Konguta
22. Haaslava	70. Koonga
23. Halinga	71. Koosa
24. Haljala	72. Kose
25. Halliste	73. Kuivajõe
26. Hanila	74. Kullamaa
27. Harku	75. Kunda
28. Helme	76. Kuressaare
29. Holstre	77. Kuusalu
30. Hummuli	78. Kõo
31. Mäedemeeste	79. Kõpu
32. Iisaku	80. Kõue
33. Ihamaru	81. Käina
34. Illuka	82. Kärevere
35. Imavere	83. Kärla
36. Jaama	84. Kärstna
37. Juuru	85. Kärü
38. Jõelähtme	86. Laekvere
39. Jõgeva	87. Laimjala
40. Jõhvi	88. Laiuse
41. Järva-Jaani	89. Lalsi
42. Järve	90. Lasva
43. Kaagjärve	91. Lauka
44. Kaarli	92. Lehtse
45. Kaarma	93. Leisi
46. Kabli	94. Lemmatsi
47. Kadrina	95. Linnamäe
48. Kaisma	96. Linte

97.	Lohusuu	148.	Raasiku
98.	Loksa	149.	Raikküla
99.	Loodna	150.	Raja
100.	Lustivere	151.	Rajangu
101.	Luunja	152.	Rakke
102.	Lüganuse	153.	Rakvere
103.	Lümanda	154.	Rannu
104.	Maidla	155.	Rapla
105.	Massiaru	156.	Raudna
106.	Mehikoorma	157.	Ridala
107.	Meremäe	158.	Riidaja
108.	Mikitamäe	159.	Risti
109.	Misso	160.	Risti
110.	Mooste	161.	Rõngu
111.	Muhu	162.	Rõuge
112.	Mustajõe	163.	Rägavere
113.	Mustjala	164.	Räpina
114.	Mõniste	165.	Saarde
115.	Mäetaguse	166.	Saarepeedi
116.	Mäksa	167.	Sadala
117.	Märjamaa	168.	Saksi
118.	Nissi	169.	Saku
119.	Nõo	170.	Sangaste
120.	Nõva	171.	Saue
121.	Õisu	172.	Sauga
122.	Ollepa	173.	Seliste
123.	Olustvere	174.	Simuna
124.	Otepää	175.	Sommerlingi
125.	Padise	176.	Sonda
126.	Paide	177.	Suislepa
127.	Paikuse	178.	Surju
128.	Paistu	179.	Suure-Jaani
129.	Pajusi	180.	Suuremetsa
130.	Pala	181.	Sõmerpalu
131.	Palamuse	182.	Taagepera
132.	Palivere	183.	Tabivere
133.	Palupera	184.	Taheva
134.	Pedja	185.	Tali
135.	Peipsiääre	186.	Tamsalu
136.	Peri	187.	Tartu
137.	Pihtla	188.	Tihemetsa
138.	Pikavere	189.	Toila
139.	Polli	190.	Torgu
140.	Puhja	191.	Tori
141.	Puka	192.	Torma
142.	Puurmani	193.	Tudu
143.	Põltsamaa	194.	Tudulinna
144.	Pärsti	195.	Tuksi
145.	Pöide	196.	Tuudi
146.	Pühalepa	197.	Tõliste
147.	Pürksi	198.	Tõstamaa

199. Tähtvere	218. Vastseliina
200. Tännassilma	219. Velise
201. Türi	220. Veriora
202. Ulila	221. Vigala
203. Ulvi	222. Viimsi
204. Urvaste	223. Viitna
205. Uulu	224. Viru-Jaagupi
206. Uusna	225. Viru-Nigula
207. Vaivara	226. Vormsi
208. Valgjärve	227. Võnnu
209. Valjala	228. Võru
210. Vara	229. Võsu
211. Varbla	230. Väike-Maarja
212. Varbola	231. Vändra
213. Varstu	232. Värska
214. Vasalemma	233. Väätsa
215. Vassevere (Saare 1968.a.)	234. Öru
216. Vastsemõisa	235. Äksi
217. Vastse-Kuuste	236. Piirissaare
	237. Prangli

II. EESTI NSV TERRITOORIUMI MAJANDUSGEOGRAAFILISE DIFERENTSEERUMISE LOODUSLIK-AJALOOLISED EELDUSED.

Nagu juba eespool nägime, ei levi majanduselu avaldused territooriumil ühtlaselt, vaid koonduvad struktuurilt erinevateks rühmadeks - sotsiaal-majanduslikeks territooriaalseteks kompleksideks. Viimaste erinevused on ühelt poolt tingitud ühiskondlikust korrast ja tootlike jõudude arengu tasemest ning teiselt poolt loodusliku keskkonna omadustest, milles see areng toimub. Järgnevas püüame iseloomustada Eesti NSV looduslik-ajaloolist alust, väljaselgitada selle geograafilisi erinevusi ja näidata nende mõju tootlike jõudude arengule ja paigutusele.

Loodusliku keskkonna iseloomustamisel toetume füüsilise geograafia poolt loodud loogilis-teoreetilisele süsteemile. Algame keskkonna elementide käsitlemisega ja püüame lõpuks kokku võtta looduslikus keskkonnas peituvaid potentsiaalseid võimalusi ja takistusi majanduselu arenguks.

1. Looduslikud tingimused ja ressursid.

P i n n a e h i t u s . Eesti NSV territoorium asub Vene tasandiku loodeosas. Vastavalt sellele on Eesti pinnachitusele iseloomulikud väiksed absoluutsed kõrgused: suurem osa vabariigi territooriumist asub 50 m üle merepinna, ulatudes Haanja kõrgustikul isegi üle 300 m. Sealjuures domineerivad lainjad tasandikud ja künklikud moreenkõrgustikud. Madalad ja tasased alad, mis on sageli ka soostunud,

levivad peamiselt mererannikul ja kunagistes või praegustes järvenõgudes, ümbritsedes Pandivere, Sakala, Otepää ja Haanja kõrgustikke ning Vooremaad (joon. 4).

Kõrgustikud on mandrijää akumulatsioonil alad. Nendest Otepää ja Haanja kõrgustikud on väga vahelduva reljeefiga. Soostumine ja reljeefi mosaiksus on täiesti arvestatavad tegurid majandusel. Nad avaldavad otsust mõju põllumajandusele ja transpordile, pinnaehituse kaudne mõju avaldub teiste looduslike elementide kaudu: ta mõjustab niiskust, soojust- ja valgusrežiimi; nõlvade kujust, kalaku suurusel ja nõlva pikkusel sõltub suurel määral muldastiku iseloom, eelkõige erodeerituse aste.³¹

EestiNSV-s on muldade erosioon võrreldes NSV Liidu lõuna- ja keskrajoonidega üldiselt nõrk, ta levib ligikaudu ühel kümnendikul vabariigi territooriumist, peamiselt Otepää ja Haanja kõrgustikul, ometi tekitab ta vabariigi põllumajandusele tunduvat kahju. 7 % vabariigi põllumaast või ligikaudu 60 000 ha on erosioonist haaratud.³² Erosioon vähendab oluliselt saagikust, kusjuures saagikus on vastuproportsionaalne erodeerituse astmega. Uurimused on näidanud, et sama mullaerimi (tüübi) piires moodustuvad keskmised saagid nõrgalt erodeeritud muldadel ligikaudu 3/4, keskmiselt erodeeritud muldadel 3/4 - 1/2, tugevasti erodeeritud muldadel 1/2 + 1/4 ja väga tugevasti erodeeritud muldadel isegi vähem kui 1/4 saakidest, mis saadakse erodeerimata muldadelt.³³

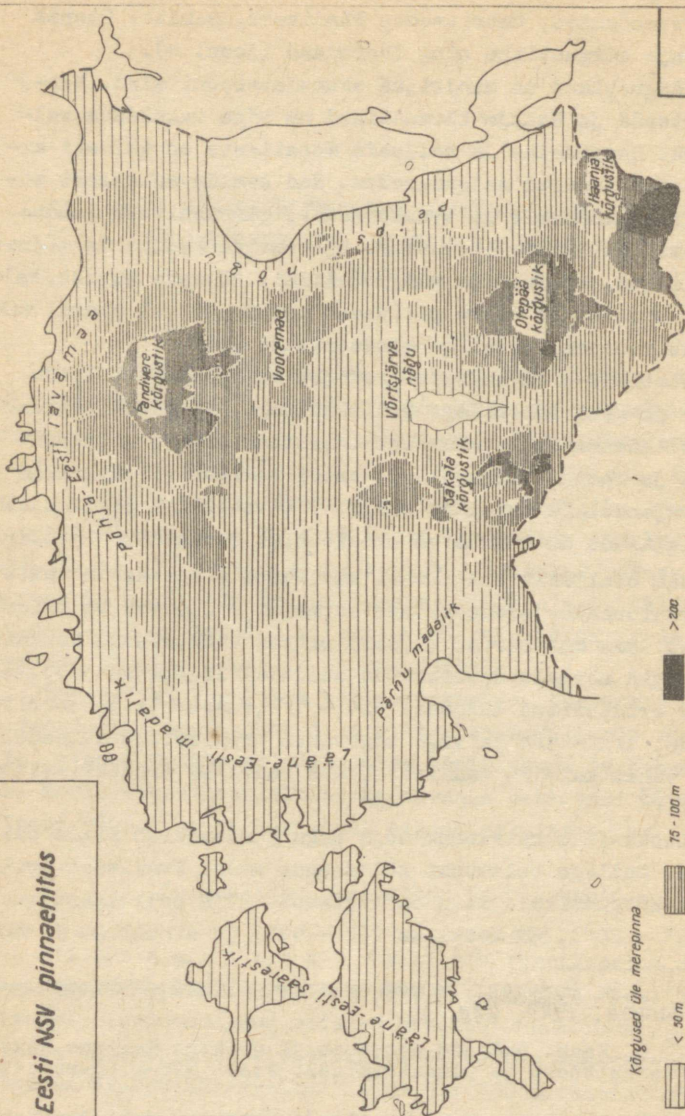
Loodusliku keskkonna mõju nagu sünteseerub maade omadustes. Sellega seletubki põllumaade madal kvaliteet eriti Haanja kõrgustikul. Siin on ligikaudu 22 % põllumaast suure (12° - 20°), 58% keskmise (6° - 12°) ja ainult 20 % väi-

³¹ В. П. Мосолов. Рельеф местности и вопросы земледелия. Москва, 1949, стр. 15.

³² R. Kask. Muldade erosioon ja võitlus sellega Eestis. - Maastike kaitsesest ja planeerimisest Eesti NSV-s. Tartu, 1964, lk. 68.

³³ V. Lepasepp. Maastikulise printsiibi rakendamisest maafondi uurimisel. - Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1962. Tallinn, 1963.

Eesti NSV pinnaehtus

Kõrgused üle merepinna

kese või väga väikese (vähem kui 6°) nõlvakallakuga.³⁴

Künklik reljeef avaldab otsemõju põllumajanduse mehhaniseerimisele. Maa-aladel, mille kallakus on üle 20°, on kõigi masinate kasutamine ohtlik või praktiliselt võimatu. Künklikul alal väheneb põllumajanduslike masinate jõudlusvõime, kuid kütuse ning määrdeõlide kulu kasvab otseses seoses pinnamoe künklikkuse kasvuga. Ligikaudsetel andmetel väheneb traktori jõudlusvõime maapinna 8°-se kallaku puhul võrreldes tasase pinnaga 13 - 15 %, kütuse kulu aga kasvab vastavalt 12 % (roomiktraktor); kombaini töös väheneb jõudlusvõime 6°-se kallakuse juures 50 %, kütuse kulu aga kasvab isegi 84 %. Liigestatud reljeefil on masinate tagavaraosade kulu 50 - 70 % suurem kui tasastel aladel.³⁵

Kuid mitte üksnes künklik reljeef ei avalda kaudset või otsemõju majanduselule. Ka liialt tasane reljeef võib teatud teiste tingimuste (suur sademete hulk, väike aurumine, vett mitteläbilaskvad savivahekihid pinnakattes) juures mõjustada loodusliku keskkonna arengut tootmisele negatiivses suunas. Antud juhul on tulemuseks soostumine, mis oli ja on ka praegu meie vabariigi põllumajanduse arengut raskendavaks looduslikuks protsessiks. Tasane pinnamood raskendab pealegi liigniiskuse ärajuhtimist. Suured soostunud alad on kujunenud eriti Lääne-Eestis ja Peipsi nõo edelaosas.

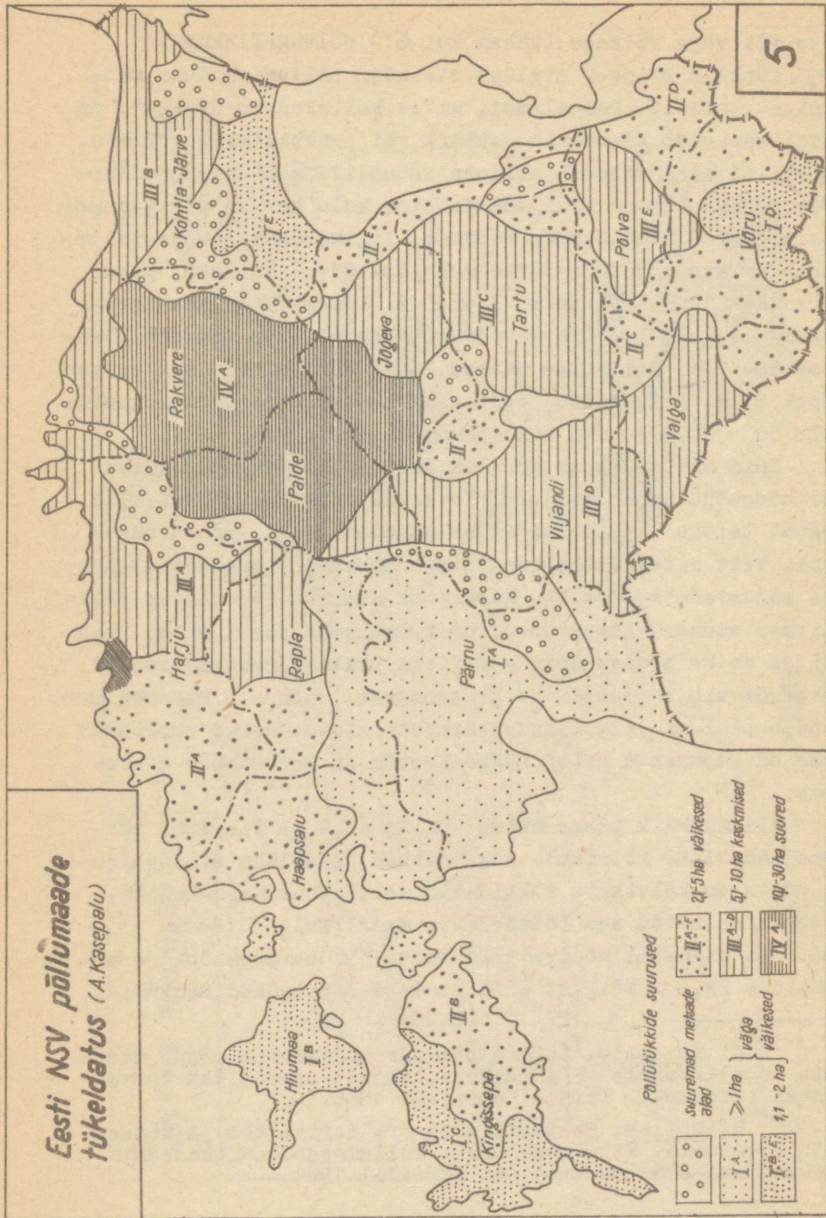
Nii künklik pinnaehitus kui ka sood on tinginud põllumajanduslike kõlvikute tükeldatuse. Künkliku pinnaehituse tõttu on kõlvikute tükeldatus eriti suur Kagu-Eestis, soostumise tõttu aga Lääne-Eesti madalikul (joon. 5). 1963. a. andmetel moodustasid Eesti NSV sovhoosides ja kolhoosides 25,6 % kõigist põllumaadest niisugused maatükid,

---

³⁴ A. Kasepalu. Kuidas põldude tükeldatus mõjub masinate tootlikkusele. EPA maakorraldajate teadusliku konverentsi ettekanne Tartus aprillis 1966.

³⁵ H. Möller. Reljeefi mõju traktorite töö ja kütusekulu normidele. Ettekanne Eesti Põllumajanduse Akadeemia teaduslikul konverentsil 6. aprillil 1961.

Eesti NSV põllumaaade tükeldataus (A. Kaaspealu)

Põllutükkide suurused

suuremad maaalad 1ha	21-5 ha väikesed	51-10 ha keskmised	101-30 ha suured
11-2 ha	21-5 ha väikesed	51-10 ha keskmised	101-30 ha suured

mille pindala oli 0,54 - 2,5 ha. Nende maatükkide kasutamine on praktiliselt üsna raskendatud; 15,8 % põllumaast oli maatüki keskmiseks suuruseks 3,9 ha. Niisugustel maatükkidel saab põllumajandusliku tehnika jõudlusvõimet ära kasutada ainult 40 - 50 %. Samal ajal kasvavad kütte-, määrdeli- ja tagavaraosade kulud ning ka töökulu üldse.

Tükeldatus raskendab siin ka rohumaade majandamist. Suurte kolhoosi- ja sovhoosikarjade karjatamiseks on väikeste lahus tükkide kasutamine palju raskem.

Reljeefi mõju ilmneb ka vabariigi asustuses ja teedevõrgu konfiguratsioonis. Suurte soomassiivide tõttu on vabariigi asustuse ja teedevõrgu kaardil "valged laigud" Pärnu ja Viljandi vahemaal, Kõrvemaal, Alutaguses jm.

Kokkuvõttes: Eesti NSV territooriumi reljeefi nii vertikaalne kui ka horisontaalne liigestatus on võrreldes maailma või NSV Liidu mastaapidega üsna väike. Pinnaehitus ei limiteeri siin inimtegevust, küll aga raskendab selle, eriti maaga seotud majandusharude - põllumajanduse ja metsamajanduse arengut. Pinnaehituselt on soodsamas olukorras Kesk-Eesti, kus lainjail hea veerežiimiga aladel on kujunenud viljakad mullad suurtel põllumassiividel. Pinnaehituse negatiivne mõju annab end tunda eelkõige Kagu-Eesti kõrgustikel ja Lääne-Eesti madalikul.

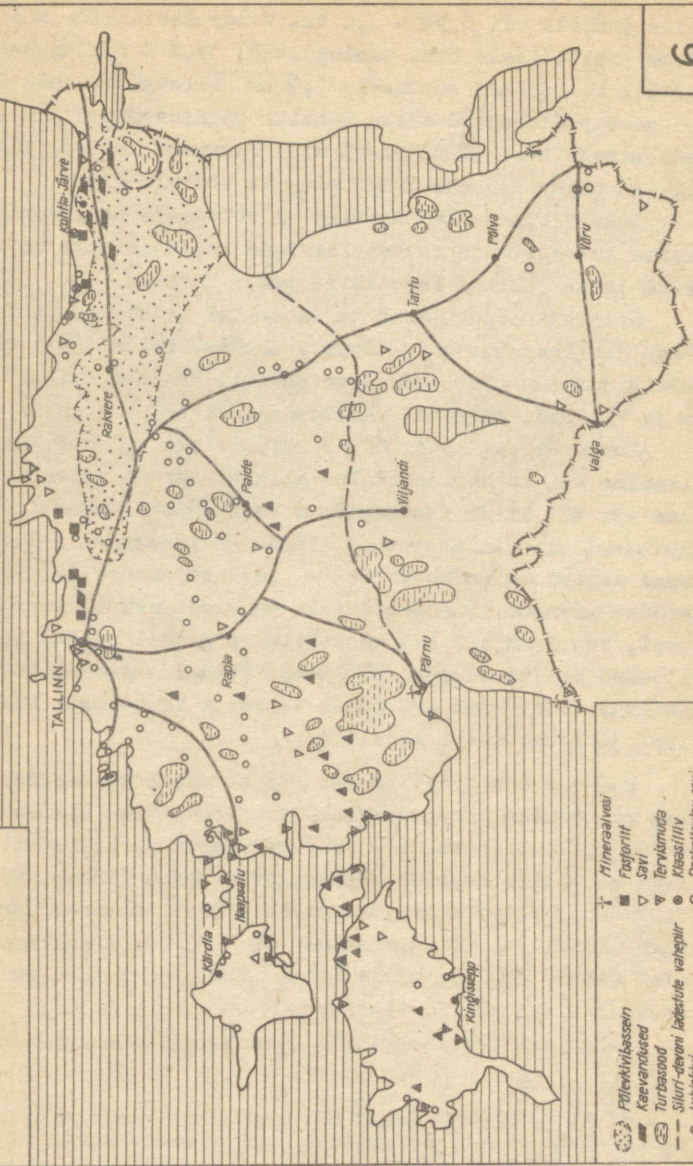
M a a v a r a d . Eesti NSV on vaene kaasaegse tootmise ja tehnika arengutasemel esmajärguliseks hinnatud maavarade poolest (joon. 6). Puuduvad nafta ja kivisüsi; värvi- ja metallide maakide olemasolevad varud (Võhma, Uljaste, Viivikonna) on väikesed, rauamaak (Jõhvi ümbruses) on madalakvaliteediline (rauasialdus 20 - 35 %) ning lasub sügaval (250 - 500 m), mille tõttu ühel ega teisel ei ole kaasajal tööstuslikku tähtsust.³⁶

Vabariigi territooriumil leidub aga kohaliku tähtsuse-

---

³⁶ K. Müürisepp. Eesti NSV maavarade kasutamise perspektiividest. - Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1962. Tallinn, 1963.

Eesti NSV maavarad

- Põlevkivibasseinid
- Kaevandused
- Turbaaod
- Siluri-daanani ladestute vahetajad
- Lubjakivi
- Dolomiit
- Mineraalvesi
- Fluorit
- Savi
- Terrüümüta
- Klaasiliiv
- Basaltilüüsv savi
- Aalad (rajaloomi keskused)

ga kütuseid, nagu põlevkivi ja turvast; kütusena saab kasutada teatud tingimustel ka diktüoneemakilta. Need maavarad tulevad fosforiitide kõrval arvesse ka keemiatööstuse toorainena. Rohkesti leidub vabariigi maapõues mineraalseid ehitusmaterjale, nagu lubjakivi, dolomiiti, savi, klaasilii-va ja raudkive. Maavarana arvestatav on veel ka tervisemuda ja mineraalveed.

Tähtsamaks maavarade rühmaks on siiski kütused ja neist omakorda põlevkivi ehk kukersiit. Põlevkivi sisaldab ligi 50% orgaanilist ainet (põlevmaterjali). See orgaaniline aine koosneb süsinikust (ligi 77%), vesinikust (ligi 9%), lämmastikust ja hapnikust (ligi 12%) ning väevlist. Põlevkivi kütteväärtus on 1800 - 3500 Kcal/kg* (7,5 - 14,6 MJ/kg). Teda kasutatakse laialdaselt energeetikas ja tööstuses. Kõrge temperatuuri juures (200 - 500°) toimuva termilise lagundamise (utmise) teel saadakse põlevkivist tõrva, gaasi ja kergeid ning raskeid õlisid. Põlevkivitõrvast toodetakse bensini, masuuti, materjali teebituumenite (asfaltide) valmistamiseks ja mõningaid fenoole. Põlevkivi töötlemisel tekkiivat lupja ja savi sisaldavat tuhka kasutatakse toorainena tsemendi ja ehitusblokkide tootmisel, aga ka happelise reaktsiooniga muldade lupjamiseks.

Eesti põlevkivilademed moodustavad Tallinnast Tšudovani ulatuva laialdase Balti põlevkivibasseini läänetiiva. Tööstusliku tähtsusega põlevkivilademed asuvad Narva ja Rakvere vahel, eriti Kohtla-Järve linna ja sellest lõuna poole jäävas piirkonnas. Kaevandamiseks kõlbavad lähestikku asuvad põlevkivikihid, mis vahelduvad lubjakivikihtidega, kusjuures nende kogupaksus ulatub 5 meetrini. Põlevkivi lasub kohati maapinna ligidal, mis võimaldab ka karjääriviisilist kaevandamist. Põlevkivi üldarvud (1964. a.) ligi 8,6 miljardit ja tööstuslikud varud ligi 4 miljardit tonni paiknevad vabariigi kirdeosas, ligikaudu 4 000 km² pindalal. Kaasaegse tootmistaseme juures jätkub põlevkivivarusid 130 - 150 aastaks.

* Kivisõe kütteväärtus on 7000 Kcal/kg,
nafta   "-   " 11000   "-   ."

Perspektiivseks maavaraks võib osutada ka Põhja-Eestis esinev diktüoneemakiltkivi, mis sisaldab orgaanilist ainet kuni 20 % ja oma varudelt ületab mitmekordselt põlevkivi. Ta lasub maapõues koos fosforiidide, püriidiga, glaukonitliivakiviga ja lubjakiviga. Praegu toodetakse ainult fosforiite ja lubjakivi.

Oluliseks mineraalse kütuse liigiks vabariigis on turvas. Turbamaardlate pindala ja varude suuruse poolest ühe inimese kohta on Eesti NSV Liidus esikohal, absoluutsete varude poolest aga Vene NFSV, Valgevene NSV ja Ukraina NSV järel neljandal kohal. Teada olevast 6 990 turbasoost, mille pindala on 9 339 km² (20,7 % Eesti NSV territooriumist), on uuritud 64 %. Uuritud varud ulatuvad 20 miljardi tonnini toorturvast või 2 miljardi tonnini õhukuiva turvast. Tähtsamad tootmiskõlblikud turbasood paiknevad Eesti NSV edelaosas. Siin paikneb 32,3 % vabariigi turbavarudest.

Ligikaudu 1/3 vabariigi turbavarudest langeb vähelagunenud turba arvele, mida kasutatakse peamiselt allapanuks loomakasvatuses ja ehitusmaterjali - isoleerplaatide tootmiseks. Ülejäänud turbavarud on hästi lagunenud ja sobivad kütuseks ning turvasvæetiseks. Juba praegu ja veelgi enam edaspidi kasutatakse turvast briketi tootmiseks. Üks ha keskmise sügavusega turbasood võib asendada umbes 30 ha keskmise väärtusega metsa.

Eesti NSV on rikas fosforiidi poolest, mida leidub ordoviitsiumi ladestu allosas oobolusliivakivina koos lubjakivi ja bituumse savikildaga. Avastatud fosforiidivarud paiknevad Eesti NSV territooriumi põhjaosas piki Soome lahe rannikut Tallinnast Narvani. Tähtsamad maardlad on Maardu, Toolse, Aseri, Saka-Ontika ja Narva lähistel. Fosforiidi geoloogilisi varusid hinnatakse 350 milj. tonnile; nendest 246 milj. t on tööstuslikke varusid. Eesti NSV oobolusfosforiit sisaldab keskmiselt 8 - 15 % P₂O₅ ja kuulub heade fosforvæetiste toorainete hulka. Fosforiidi kooslasumine lubjakivi ja diktüoneemakildaga, püriidi ning glaukonitliivakiviga võimaldab nende kivimite kompleksset kaevandamist.

Mineraalsete ehitusmaterjalide varud on vabariigis praktiliselt ammendamatud. Nende hulgas on kõige enam esindatud lubjakivid ja dolomiidid, mis paiknevad peamiselt vabariigi põhjaosas ja saartel. Lubjakivi kasutatakse tsemendi tooraineks (Kunda ja Rakvere maardlad), lubjapõletamiseks (Vasalemma, Tamsalu ja Rakke), suhkru-, tselluloosi- ja paberitööstuse abitoorainena (Vasalemma), ehituskivide ja killustiku valmistamiseks (Väo, Harku, Maardu, Kohtla-Järve, Narva). Suure survetugevusega dolomiite kasutatakse dekoratiivehitusplaatideks (Kaarma, Mustjala) ja samuti ehituskivide ja killustiku tootmiseks. Savisid leidub kõigis vabariigi rajoonides. Põhja-Eesti aluspõhjas peituv kambriumi sinisavi on heaks tooraineks tsemenditööstusele ja drenaažitorude tootmiseks. Sinisavi suuremad maardlad asuvad Aseris, Kundas ja Kolgakülas. Vabariigi lõunaosas leidub devoni savisid. Enamus neist on kergesti sulavad (sulamistemperatuur 1100 - 1360°). Harvem leidub devoni savide hulgas ka raskeltsulavaid savisid, mille sulamistemperatuur on 1400° (Joosu, Säenna, Küllatova jt. leiukohad). Devoni savid sobivad nii telliste kui ka teiste keraamiliste toodete valmistamiseks. Arvatavasti oli lähemas minevikus Eesti NSV kaguosas laialt levinud käsitöönduslik keraamiliste toidunõude tootmine otseselt seotud kohalike devoni savide esinemisega.

Kvaternaarseid, savisid, mis kõlbavad keraamatööstuse tooraineks, esineb Eesti NSV territooriumil rohkesti ja paljudes kohtades, eriti Lääne-Eestis. Suure tüsedusega viirsavide kihte (kuni 10 m) leidub Pärnu ja Kasari jõe basseinides, aga ka Kirde-Eestis, Peipsi ning Võrtsjärve nõgudes. Moreensavid on üldiselt vähem sobivad keraamatööstuse tooraineks, välja arvatud peasegu puhas plastiline savi Sangaste ja Tõlliste ümbruses.

Eesti NSV ehitusmaterjalide mineraalse tooraine hulgas on esileküündiv koht kvartsliaal, mida leidub nii kvaternaarieelsetes (kambriumi, devoni) kui ka kvaternaar-

setes setetes. Kambriumi liivakivid paljanduvad Põhja-Eestis klindi alumises osas piki Soome lahe rannikut Paldiskist Narvani. Vabariigi peamine klaasitööstuse tooraine baas paikneb devoni alal. Rikka Piusa maardla puhast kvartsliiiva kasutab Järvakandi ja osalt Tallinna klaasitehas. Ka kvaternaarsete liivade hulgas leidub niisuguseid, mis vastavad klaasitööstuse ja metallurgia nõuetele. Niisuguste hulka kuuluvad Nõmme-Männiku liivad. Rohkesti leidub vabariigi territooriumil ehitusliiva, kruusa ja rändkive.

Vabariigi maavarade hulgas esineb omalaadsena ravi- ja toimega mere- ja järvemuda, nm. tervismuda. Viimast leidub läänerranniku väikestes lahtedes või järvedes, mis eraldusid merest maakerke tõttu. Tervismuda lasub siin siluri dolomiitidel ja lubjakividel asetsevatel kvaternaarsetel setetel. Aluspõhja lähedus tingib mudade kaltsiumi, magneesiumi ja väävli ühendite kõrge kontsentratsiooni. Ravimuda peamiseks leiukohaks on Ikla, Suurlaht, Haapsalu laht, Voosi Kurk ja teised Saaremaa, Hiiumaa ja teiste saarte ning ka mandri loodeosa endised ja praegused lahed. Mõned perspektiivsed maardlad paiknevad ka mandril, nagu Leekovo Kohtla-Järve rajoonis, Ikla-Treimanni ja Audru-Saarlepa Pärnu rajoonis jt.

Vabariigi maapõues leiduvat glaukoniitliiva ja ookerit võib kasutada värvainetena. Vabariigi lõuna- ja kaguosas on kindlaks tehtud ka mineraalvete esinemine (Ikla, Pärnu, Värska jt.). Soojusisoleermaterjali tootmiseks võib kasutada Narva jõe vasakul kaldal asuv Leekovo diatomiit.

K l i i m a . Eesti NSV kliima üldise iseloomu määrab ära asend paraskliimavöötmes. Läänemere naabus ja Atlandi ookeani lähedus lisavad vabariigi kliimale erijooni; selle tõttu loetakse Eesti territooriumi kliimat kuuluvaks paraskliimavööndi atlantilis-kontinentaalse segametsade kliima valdkonda.³⁷ Viimasele on iseloomulik inten-

---

³⁷ A. Raik. Eesti NSV. Kliima. - Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. Artikli "Eesti NSV" makett, I vihik. Tallinn, 1967.

siivne tsükloonaalne tegevus, mis põhjustab ilmastiku suure muutlikkuse, eriti sügistalvisel perioodil. Edelatuulte sa-genemise tingimustes saavad vabariigi territooriumile niisked õhumassid, mis on suhteliselt soojad talvel ja ja-hedad suvel. Viimased tasandavad ilmastiku sesoonseid eri-nevusi. Põhjast ja kirdest sissetungivad külmad õhumassid põhjustavad kevadel hiliseid ja sügisel varaseid öökülmi ning ilma järsku muutumist. Oktoobris-detsembris tugevneb Ida-Euroopa antitsüklonite mõju, mis ilmneb parasjahedate kontinentaalsete õhumasside sissetungimises. Suvekuudel ku-jundab mõnikord ilma troopikaliste õhumasside sissetung Bal-timaadele.

Tootlike jõudude kaasaegse taseme juures ei limiteeri kliima üldreeglina majanduselu avaldusi, on ju siinse ela-nikkonna tegevus aastatuhandete jooksul stiihiliselt koha-nenud kohalikele, teiste hulgas kliimaatilistele tingimuste-le, mille tulemusena on välja kujunenud teatud iseloomulik majanduselu tüüp.

Kliima mõju avaldub eriti majanduselu teatud sesoon-ses rütmis ja peamiselt nende elualade juures, millel on vahenditu seos loodusliku keskkonnaga, nagu põllumajandus, õhu- ja veetransport, kalandus, küttemajandus jm. See rütm kandub kaudselt teistelegi loodusega mitte otseses seoses olevatele majandusharudele.

Põllumajanduse seisukohalt on eriti tähtis temperatuu-ride käik, vegetatsioon- ja külmavaba perioodi kestus, ak-tiivsete temperatuuride summa ($\sum t^{\circ} > 10^{\circ}$) ja sademete hulk. Eesti NSV kliima on põllumajanduse arenguks üldiselt soodus. Vegetatsiooniperiood (õhutemperatuur + 5° C ja enam) algab vabariigi lõuna- ja kaguosas aprilli teisel ja mujal mai esi-mesel poolel ning kestab 165-185 päeva. Aktiivsete tempera-tuuride summa kõigub ligikaudu 1600 - 2000° vahemikus, kus-juures kõrgem on see vabariigi lõunaosas ja saartel. Põld-hein, tali- ja suviteraviljad, kartul, köögivilid jt. paras-kliima kultuurid kindlustatakse termiliste ressurssidega täielikult vabariigi kõikides osades; suhkrupeedile ja mai-

sile, mille soojanõudlikkus on mõlemal vastavalt 2200 - 2800° aktiivseid temperatuure, ei paku Eesti NSV kliima piisavalt soojust.³⁸

Osa viljeldavaid kultuure (viljapuid, marjapõõsaid, kurke, tomateid, maisi ja mõnikord ka kartulit) kahjustavad öökülmad. Need kahjustused pole küll iga-aastased, aga mõnel aastal küllalt suured. Öökülmavaba periood (temperatuur ei lange alla 0°) kestab saartel ja läänerannikul 170-190, vabariigi lõunaosas 130 - 150 ja kesk- ning põhjaosas 110 - 130 päeva. Öökülmad esinevad sagedamini turvasmuldadele.³⁹

Puuviljanduse seisukohalt on eriti tähtis absoluutne miinimumtemperatuur; võib ju lühiajalinegi ülimald temperatuur hävitada aastakümnete töövilja. Eestis täheldati madalaimat temperatuuri 1940. a. - 43,5° C (Võrus) ja 1941.a. - 43,4° C.⁴⁰ Üldiselt on absoluutse miinimumtemperatuuri erinevused vabariigi loodeosas (saartel) ja kaguosa vahel paljude aastate vaatluste keskmisena ligikaudu 12°. Viimane on täiesti arvestatav tingimus vabariigi puuviljanduse rajoneerimisel.

Eesti NSV territooriumil langeb kuni 750 mm sademeid aastas, sellest 70 % sajab vegetatsiooniperioodil. Sademeterikkamad on kõrgustikud (800 mm), sademetevaesemad aga looderannik ja saared (600 mm ringis). Ka Peipsi ja Võrtsjärve rannikualadel langeb sademeid suhteliselt vähe. Sademete maksimum langeb reeglina juuli lõpu ja augusti esimesele poolele, miinimum - märtsile, mõningates piirkondades ka veebruarile. Mõnevõrra ebesoodus on sademete režiim mai lõpus ja juuni algul, mil taimede niiskusevajadus

---

³⁸ A. Raik. Eesti kliimaatilisest rajoneerimisest: "Eesti Loodus", 1967, nr. 2.

³⁹ A. Raik. Külmade talvede ilmastikust Eestis. - Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1958. Tallinn, 1959.

⁴⁰ Eesti NSV agroklimaatiline teatmik. Tallinn, 1962.

jääb vahel rahuldamata sademete vähesuse tõttu sellel perioodil. Niisugune oht tekib sagedamini lääne- ja looderannikul; see nõuab põldude varast harimist ja seemendamist.

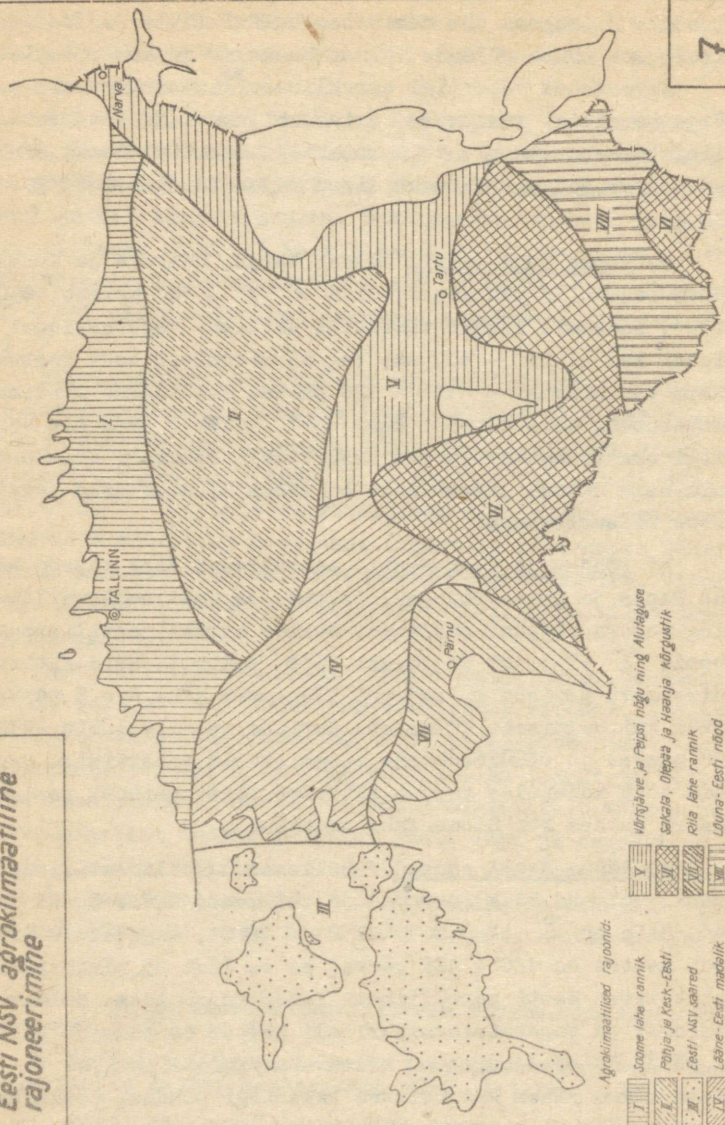
Arvestades vabariigi agrokliimaatilisi erinevusi, eelkõige termilisi ressursse, niiskusbilanssi ja absoluutset miinimumtemperatuuri, võib vabariigi territooriumil eraldada järgmised agrokliimaatilised rajoonid (tabel 1, joonis 6).

a) Soome lahe rannik hõlmab Harju, Rakvere ja Kohtla-Järve rajoonide põhjaosad. Siin $\sum t^{\circ} > 10^{\circ}$ kõigub 1650 - 1750°, sademeid langeb vastavalt aktiivse vegetatsiooniperioodi kestel 240 - 300 mm; vegetatsiooniperioodi kestus on lühim vabariigis - 115 - 120 päeva. Absoluutne miinimumtemperatuur kõigub -30° kuni -38°. Niisiis saab see vabariigi osa taimekasvatuseks suhteliselt rohkesti niiskust, kuid, nagu nähtub järgnevast, on vähem kindlustatud termiliste ressurrsidega.

b) Põhja- ja Kesk-Eesti agrokliimaatiline rajoon hõlmab Rapla ja Paide rajooni, Rakvere ja Kohtla-Järve lõunaning Jõgeva rajooni põhjaosa. Selles agrokliimaatilises rajoonis $\sum t^{\circ} > 10^{\circ}$ on samuti 1650 - 1750°, kuid aktiivse taimekasvu periood on rajooni lõunaosas juba 4 - 5 päeva pikem kui eelmises. Kül mavaba periood on siin lühim (110 - 120 päeva) ja öökülmade oht seega suurim vabariigis. Sademeid saab kõnesolev rajoon aktiivse vegetatsiooniperioodi kestel rohkem kui Soome lahe rannikuala.

c) Lääne-Eesti saared. Sellesse agrokliimaatilisse rajooni kuuluvad kõik suuremad ja väiksemad Lääne-Eesti saared. Siin on $\sum t^{\circ} > 10^{\circ}$ 1750 - 1800°, vegetatsiooniperioodi kestus on 180 - 185 päeva, s. o. ligi 15 päeva pikem kui teistes Eesti agrokliimaatilistes rajoonides. Kül mavaba perioodi ja vegetatsiooniperioodi kestus on peaaegu täiesti võrdsed: sealjuures on kül mavaba perioodi kestus 15 - 80 päeva võrra pikem kui teistes vabariigi osades. Keskmise absoluutne õhu miinimumtemperatuur on -20° kuni -21°, väga

Eesti NSV agrokliimatiline rajoneerimine

Agrokliimatilised rajoonid:

- I - Soome lahe rannik
- II - Põhja- ja Kesk-Eesti
- III - Eesti NSV saared
- IV - Lääne-Eesti madalik

- V - Võrgjärve, ja Peipsi nägu ning Alutaguse
- VI - Saikala, Otepää ja Haanja kõrgustik
- VII - Riia lahe rannik
- VIII - Lõuna-Eesti niidod

Eesti NSV agrokliimaatiliste rajoonide iseloomustus.*

Agrokliimaatilised rajoonid	Külmavaba perioodi kestus päevades	Vegetatsiooniperioodi (ööpäevane t° üle 5°) kestus päevades	Aktiivse vegetatsiooni periood (ööpäevane keskmine õhutemperatuur üle 10°)		Lumikatte kestus päevades
			t° üle 10°	Sademetehulk mm	
I. Soome lahe rannik	130-170	170-175	1650-1750	240-300	90-120
II. Põhja- ja Kesk-Eesti	110-130	170-175	1650-1750	300-350	105-120
III. Eesti NSV saared	170-190	180-185	1750-1840	210-270	75-90
IV. Lääne-Eesti madalik	120-170	175-180	1750-1850	250-300	85-110
V. Võrtsjärve ja Peipsi nõgu ning Alutaguse	130-160	170-175	1750-1800	275-300	100-115
VI. Sakala, Otepää ja Haanja kõrgustikud	120-140	175-180	1770-1850	300-370	100-120
VII. Riia lahe rannik	145-175	180	1850-1900	250-300	85-90
VIII. Lõuna-Eesti nõgu	120-150	175-180	1850-1950	300-380	100-110

* Koostatud "Eesti NSV agrokliimaatiline teatmik", Tallinn, 1962 põhjal.

harva on täheldatud absoluutset miinimumi -33° . Sademeid langeb selles agrokliimaatilises rajoonis märgatavalt vähem (210-250 mm) kui mandril.

d) Lääne-Eesti madaliku agrokliimaatiline rajoon hõlmab põhiliselt Haapsalu, Rapla rajooni lääne- ja Pärnu rajooni kirde- ning Viljandi rajooni loodeosa. Selles rajoonis on $\sum t^{\circ} > 10^{\circ}$ pisut kõrgem - 1750 - 1850 $^{\circ}$ ja vastava perioodi kestus samuti (120 -130 päeva), vegetatsiooni-perioodi kestus aga 5 - 10 päeva võrra lühem (175 - 180 päeva). Kül mavaba perioodi kestus väheneb lääne-idasuunas (170-120 päeva), langeb ka absoluutne miinimumtemperatuur (-33° , -39°), kasvab sademete hulk taimede aktiivse vegetatsiooni perioodil (250 - 300 mm). Sellele alale on iseloomulikud pehmed, sagedaste suladega talved; lumikatte suure paksuse korral ei jõua maa külmuda, see aga halvendab oluliselt taimede talvitumise tingimusi.

e) Võrtsjärve ja Peipsi nõgu ning Alutaguse. Sellesse agrokliimaatilisse rajooni kuulub osa Viljandi, Tartu, Jõgeva ja ka Kohtla-Järve rajoonist. Siin on $\sum t^{\circ} > 10^{\circ}$ 1750 - 1800 $^{\circ}$, vastav periood kestab aga 120 - 125 päeva, kül mavabad on 130 - 140 päeva, Kirde-Eestis isegi 160 päeva. Kontinentaalsus on siin märgatavalt suurem (absoluutne miinimumtemperatuur on -36° kuni -39°), sademete hulk aktiivse vegetatsiooni perioodil aga ligikaudu võrdne eelmisega.

f) Sakala, Otepää ja Haanja kõrgustike rajoon hõlmab Viljandi ja Võru rajooni ja osalt Valga rajooni. See agrokliimaatiline rajoon on märksa vähem kindlustatud termiliste ressurssidega ($\sum t^{\circ} > 10^{\circ}$ on 1770 - 1850 $^{\circ}$) kui naabruses asuvad madalikud, kuid ta saab enam sademeid (300-370mm) taimede aktiivse vegetatsiooni perioodil ning kontinentaalsuse tõus on märgatav (absoluutne miinimumtemperatuur on -35° - -43°). Sõltuvalt asendist on kliima Sakala kõrgustikul pehmem kui rajooni ülejäänud osas.

g) Riia lahe rannik hõlmab Pärnu rajooni lääneosa. See agrokliimaatiline rajoon paistab silma kõrge soojuse hul-

gaga aktiivse vegetatsiooni perioodil ($\sum t^{\circ} > 10^{\circ}$ on 1850 - 1900°), pika vegetatsiooniperioodiga (180 päeva) ja mõõduka sademete hulgaga (250 - 300 m).

h) Lõuna-Eesti nõgude agrokliimaatiline rajoon hõlmab osalt Valga ja Võru ning Põlva rajoonid. Sellele on iseloomulik ühelt poolt palju soojust aktiivse vegetatsiooni perioodil ($\sum t^{\circ} > 10^{\circ}$ on 1800 - 1900°). Pihkva järve ääres aga isegi 1950°. Teiselt poolt on selles vabariigi osas kliima kontinentaalsus suurim (absoluutne miinimumtemperatuur on -37° - -43°) ning ta saab ka kõige enam sademeid aktiivse vegetatsiooni perioodil (380 mm).

Kuigi kliimat käsitledes peame silmas esmajoones põllumajandust, ei tule kliima mõju alla hinnata ka mitmele teisele majandusharule, eelkõige transpordile, kalandusele, kuuordimajandusele, kommunaalmajandusele jne.

Veetranspordi jaoks on püsiva jääkatte tekkimine ja lagunemine limiteerivaks teguriks. Eesti peamisel siseveeteel - Võrtsjärv - Emajõgi - Peipsi - Pihkva järv - vabaneb Emajõgi jääkattest tavaliselt märtsi teisel poolel (jääkate tekitab novembri teisel poolel).

Jääkatte tekkimist ja lagunemist tuleb arvestada ka vabariigi rannikumeres. Jääolud on navigatsiooniks kõige soodsamad saarte läänerannikul, kus kinnisjääga kattuvad vaid rannaäärsed lahed. Soome lahe lääneosas avameri ei külmu: varjatud lahtedes püsib kinnisjää keskmiselt 1 - 2 kuud, Soome lahe idaosas, Riia lahe ranniku piirkonnas ning Väinameres aga 3 kuud. Eriti tähtis on saartega ühenduse pidamise seisukohalt jäärežiimi olukorra tundmine Väinameres. Üksikutel harvadel aastatel on kinnisjää kestnud 180-190 päeva.

Eesti NSV kliima on oluline faktor transpordi, eriti õhutranspordi seisukohalt. Kõigepealt raskendab lennuliikluse korraldamist ilmastiku üldine muutlikkus ja kliimaelementidest eelkõige tuisk, udud, jäide ja äike.

Tuisud, mis raskendavad nii maantee- kui ka õhuliiklust ning tekitavad lisakulusid kommunaalmajandusele (teede lahtihoidmine, lumevedu), esinevad Eestis kõige enam jaanuaris

ja veebruaris. Tuisupäevade arv sisemaal ja põhjarannikul on keskmiselt 20 - 30, saartel 16 - 20 päeva aastas. Jäidet esineb rannikul keskmiselt 6 - 8, sisemaal enamasti 11 - 14 päeva aastas. Udupäevade arv on sisemaal 40 - 50 päeva (maksimumiga sügisel), rannikul aga 40 - 80 päeva (maksimumiga aprillis).

Välisõhu temperatuuri langemine normaalsest toatemperatuurist madalamale tõstab paraskliima tingimustes päevakorda kütmise probleemi. Kütuse vajadus sõltub 1) perioodi pikkusest, mil välisõhu temperatuur langeb alla 8° (kütteperiood) ja 2) välisõhu temperatuuri ja toatemperatuuri erinevuste summast sellel perioodil. Praktikas arvestatakse harilikult kütuse vajadus, võttes aluseks välisõhu keskmiste temperatuuride summa. Nagu uurimused näitavad, ei vasta niisugune arvestus tegelikele vajadustele, sest pole arvestatud tuule jahutavat mõju. Kui kütteperioodi arvestamisel aluseks võtta efektiivsed temperatuurid, saavad tulemused reaalsemad. Et see vajalik on, veenab lugejat tabel 2. Selles on kõrvuti antud arvutused nii keskmiste (t°) kui ka efektiivsete (T') temperatuuridega.⁴¹

T a b e l 2 .

Eesti NSV kütteperioodi iseloomustavad näitajad.

Koht vabariigis	Kütteperiood päevades		Keskmine temperatuur perioodil, mil $t^{\circ} \leq 8^{\circ}$		Kraad-päevi perioodil, mil $t^{\circ} \leq 8^{\circ}$	
	$t^{\circ} \leq 8^{\circ}$	$T' \leq 8^{\circ}$	t°	T'	t°	T'
Pärnu	211	224	-0,8	-5,0	-169	1050
Tallinn	221	235	-0,8	-4,7	-177	1038
Narva	221	233	-1,8	-4,5	-398	-1000
Tartu	214	223	-1,5	-3,8	-321	-812

⁴¹ M. Мардисте. Об учетывании ветра как охлаждающего фактора при оценке зимних строительно-климатических условий Эстонской ССР. Материалы научной конференции "Природные факторы и ресурсы, как основа комплексной территориальной планировки Эстонской ССР". Таллин, 1967, стр. 48.

Vabariigi kliima pakub täiesti arvestatavaid eeldusi balneoloogiliseks raviks ja kuurordimajanduse arenguks. Kompleksis teiste loodusliku keskkonna elementidega on selleks parimad eeldused vabariigi mandriosa lääne- ja põhjarannikul, saartel, aga samuti ka järverannikuil (Peipsi põhjarannik, Võrtsjärve kaldad jt.).

Kuurordi- ja puhkemajanduse seisukohalt on oluline temperatuuri, õhuniiskuse ja õhumasside liikumise kompleksne mõju inimese soojustundele. Vabariigi territooriumil ilmnevad sellel alal erinevused mereranniku ja sisemaa vahel. Tuulise ilma korral on kliimaterapeutiliste protseduuride seisukohalt soojusrežiim soodsam vabariigi siseosas. Vaikse ilma puhul ei ole mereranniku ja sisemaa vahel olulist erinevust. Tuule mõju korvamiseks on vaja ehitada aerosolaariumid, mis kaitseksid haigeid ja puhkajaid õhu jahendava mõju eest.⁴²

Nagu eeltoodust selgub ja ka tabel 3 peegeldab, ei ole kõigil kliimaelementidel ühesugust tähtsust kõigile rahvamajandusharudele. See teeb vajalikuks kliima käsitlese iga rahvamajandusharu seisukohalt lähtudes. Nagu eespool selgus, on juba piisavalt andmeid Eesti agro- ja kuurordikliima kohta; puudub veel Eesti kliima käsitlese tööstuse, transpordi, linnaehituse jt. elualade jaoks. See aga oleks vajalik.

Н и д р о г р а а ф и а   ж а   в е е р е с с у р с и д.
Loodusliku keskkonna elemendiks, millel on suur tähtsus eranditult kõikide inimtegevuse vormide jaoks, on vesi. Nagu juba eespool nägime, asub Eesti NSV vahetult Läänemere ääres niiske kliima vöötmes. See ütlebki juba, et vabariigi veestiku moodustavad ühelt poolt meri ja teiselt poolt siseveed.

a) Meri. Vabariigi territooriumi ümbritsev meri on kohalike tootlike jõudude arengus liiklusteena silmapaistvat

---

⁴² И.А. Палым. Об оценке ресурсов климатотерапии. Материалы научной конференции "Природные факторы и ресурсы как основа комплексной территориальной планировки Эстонской ССР". Тарту, 1967.

Mõningaid seoseid kliima ja majanduselu vahel.

Majandusbaru	Tuu- led	Soojus- ja niiskusežiim				Jäide- päevi	Udu- päevi	Äike- se- päevi	Jää- kat- te kes- tus	Püsiva lumi- katte kestus
		Tempe- raturi kõik hulk	Sade- mete	Aktiiv- sete temper. Σ	Päeva- de arv $\Sigma t > 10$					
Põllumajandus	-	+	+	+	+	-	-	-	=	
Kalandus	=	+	-				+	+	-	
Transport	=	-	-					+	-	
õhustransport	=	+	=					-	=	
veetransport	-	=	=					-	+	
meantee ja raudtee	-	=	=					-	-	
Linnaehitus	+	=	-					-	+	
Kommunaalmajandus	-	=	+					-	-	
Heakorraline	-	=	+					-	-	
Küttemajandus	+	+	-				+	-	+	
Ehitustööstus	-	+	=				+	-	=	
Kuurordimajandus	+	+	+				=	-	-	

suur
keskmine
väike
ei ole

+
=
- } mõju

Kliimaelemendil on
vastavale elualale

osa etendanud kõikides ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides. Läänemere ja selle osade, Soome ja Riia lahe ning Väinamere rannajoon on hästi liigestatud ja moodustab avamere lainetuse eest kaitstud lahti ja lahekesi. Sadamateks on sobivad põhjaranniku lahed, eriti Tallinna, Paldiski ja Hara laht. Nagu teada, on neid tingimusi kasutatud sadamamajanduse arenguks. Väikekibotaažiks on sobivad ka vabariigi lääneranniku sadamad; neist Pärnu sadam võib süvendamise korral vastu võtta ka ookeanilaevu. Läänemere tähtsus ei piirdu üksnes Eesti NSV-ga - ta on lühim tee NSV Liidu Euroopa-osast Atlandi ookeanile. Sellepärast ei kasuta seda mere- teed üksnes vahetult mere ääres asuvad Balti liiduvabariigid ja Vene Föderatsiooni Looderajoon, vaid ka teised NSV Liidu Euroopa-osa majandusrajoonid.

Eesti NSV rannikumeri on üldiselt madal ja suhteliselt rikkam kalafauna poolest on Saaremaast läände jääv meri. Vabariigi tähtsamateks kalastuspiirkondadeks ongi Lääne-Eesti saarestikku ümbritsev meri, Pärnu laht ja Soome lahe lääneosa. Peamisteks töenduslikeks kalaliikideks on siin räim, kilu, tursk, lest, kammeljas, angerjas ja meresiig. Püügikala- na tulevad arvesse ka koha, vimb, ahven, haug jt. mageveeka- lad. Riia laht ja Lääne-Eesti saari ümbritsev meri on ka hül- ge elupaigaks.

Merevee varud on praktiliselt ammendamatud. Nende kasuta- mist piiravad seni ja ka lähemas tulevikus vee füüsikalise- keemilised omadused, eriti soolsus. Eesti NSV tingimustes on võimalik rahvamajanduse veega varustamist organiseerida veel mageda vee ressurside arvel. Selle tõttu ei ole magestamis- seadmete ehitamist lähemas tulevikus ette näha. Merevee varu- sid tuleb küll arvestada kaugema tuleviku ressursina. Märki- gem, et probleem on aktuaalne juba paljudes maades, teiste seas ka USA-s.⁴³

---

⁴³ J. Kaljumäe. Lühikäsitte Eesti NSV veeresurssidest ja nende kasutamisest. - Veekogude kaitse kaasaja aktuaalse- maid probleeme. Tallinn, 1967.

b) Siseveed. Eesti NSV sisevetevõrgu moodustavad jõed, järved ja kunstlikult loodud veekogud. Vabariigi jõgedevõrk on küllalt tihe (0,7 km/km² kohta), kuid jõed on enamuses väiksed. Ainult 9 jõe pikkus on üle 100 km; ülejäänud 420 jõe pikkus kõigub 10 - 100 km vahel. Vabariigi jõgede hulgas suurema äravooluga on Narva jõgi (aasta keskmine vooluhulk 400 m³/sek.), Pärnu, Suur-Emajõgi, Kasari jt.

Vabariigi vetevõrgu teise elemendi moodustavad järved. Nende arv (kaasa arvatud ka suuremad rabalaukad) oli 1963. a. andmetel 1148 ja nad hõlmavad 2130 km² ehk ligikaudu 5 % vabariigi pindalast. Suuremad neist on Peipsi (ühes Pihkva järvega 3566 km², millest Eesti NSV piiridesse jääb 1546 km²) ja Võrtsjärv (270 km²). Peale nende suuremate on vabariigi territooriumil rohkesti väikseid järvi, eriti Kagu- ja Kirde-Eestis.⁴⁴

Üheks elemendiks vabariigi sisevetevõrgus on veehoidlad ja tiigid. Nendest suuremad on Narva veehoidla Narva jõel ja Paunküla veehoidla Pirita jõel; Sillamäe juures on kunstlikult ülespaisutatud Sõtke jõgi. Need ja teised kunstlikult loodud veekogud, eriti veskijärved, täiendavad looduslikku vetevõrku.

Vabariigi siseveed on mitmeti arvestatav faktor tootlike jõudude arengus ja paigutuses. ~~Parasemal~~ arenguperioodil hinnati nende tähtsust veetranspordi, kalanduse ja energeetika seisukohalt. Kaasajal muutub sisevete funktsioon tööstuse- ja tarbeveena ning eelvooluna maakuivendamisel üha aktuaalsemaks.

Veetranspordi seisukohalt on mõnesugune rahvamajanduslik tähtsus veeteel Emajõgi - Peipsi - Pihkva. Raudteede eelsel perioodil etendas see liiklusmagistraal tähtsat osa Kagu-Eesti ja ka kogu Eesti ala tootlike jõudude arengus.

---

⁴⁴ E. Varep, T. Eipre. Eesti NSV. Meri. Siseveed. - Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. Artikli "Eesti NSV" makett, I vihik, Tallinn, 1967.

Tänapäevaks on selle tähtsus oluliselt vähenenud esmajoo-
nes muutuste tõttu majanduslike sidemete suundades ja Peip-
si järve piirkonna ressurside (mets, kala) vähenemise tõt-
tu. Teiseks põhjuseks on kiirema ja operatiivsema autotrans-
pordi juurdumine kaasaegses majanduselus. Emajõgi-Peipsi-Pihk-
va veetee tähtsus on mõnevõrra taas tõusmas turistliku liik-
luse ja puhkemajanduse teenindajana. Sama võib täheldada ka
Narva jõe alamjooksu kohta.

Vabariigi siseveekogudest on kalanduse baasiks eelkõige
Peipsi ja ka Võrtsjärv. Väiksed järved pakuvad rohkesti
potentsiaalseid võimalusi veelindude ja vääriskalade (forel-
lid, karpkala jt.) kasvatamiseks. Sellealane teaduslik töö
on vabariigis kõrgel järjel. Tulemuste praktikasse juurutami-
ne lubab meie väikseid veekogusid hinnata hoopis kõrgemalt
kui seni.⁴⁵

Vabariigi vooluvete potentsiaalseid energiavarusid hin-
natakse kaasajal (koos Narva jõega) 150 000 kW, sellest 80%
Põhja-Eesti jõgedes. Narva HEJ rajamisega on sellest juba op-
timaalselt kasutatav osa rakendatud, nii et suurte jõujaama-
de rajamine enam ei ole võimalik; väikeste rajamine pole aga
ratsionaalne, eriti kui arvestada, et vabariigi energiamajan-
dus on juba ligi sajabrotsendilisel üle läinud põlevkivi ka-
sutamisele.

Eesti NSV sisevetel, eriti jõgedel, olles liigvete vas-
tuvõtjaiks (järved) või eelvooluks (jõed), on oluline tähtsus
maaparandusele. Kuid mitte kõigis paikades ei soodusta jõed
eelvoolu rajamist kuivendussüsteemide jaoks. Äravoolutingi-
mused on rasked suurtes sisenõgudes, eriti Peipsi ja Võrts-
järve ääres. Seal on suuremaulatuslik maakuivendamine võima-
lik üksnes polderite rajamise teel. Ka Lääne-Eesti jõgede bas-
seinides on raskusi maakuivendamisega, eriti Kasari jõgikon-
nas.

---

⁴⁵ A. Mäemets. Märkmeid Sakala järvedest. "Eesti Loodus",
1967, nr. 4.

Vabariigis on viimase aastakümne jooksul teravasti päevakorda kerkinud suuremate linnade tööstus- ja tarbeveega varustamise probleem. Selleks tulevad arvesse ühelt poolt pinna- ja teiselt poolt põhjaveed.

Nagu tabelist 4 nähtub, on pinnavee ressurside poolest kõige rikkam Tartu veemajanduslik rajoon, kus keskmine aastane äravool $3,6 \text{ km}^3$ moodustab peaaegu $1/3$ vabariigi kogu äravoolust. Suhteliselt veerikkam on ka Pärnu veemajanduslik rajoon, kus keskmine äravool $2,55 \text{ km}^3$ ulatub üle 20 % kogu äravoolust; viimasest langeb enamus Pärnu ja selle lisajõgede arvele. Kõige väiksemad on pinnavee ressursid Tallinna piirkonnas; vastavad arvud on $1,84 \text{ km}^3$ ja 15 %, pealegi jaotuvad selles veemajanduslikus rajoonis veevarud paljude väikeste jõgede vahel, mis raskendab nende majanduslikku kasutamist. Suhteliselt veevaene on ka põlevkivibasseini lääne- ja keskosa, veerikkam aga idaosa. Siin peituvad peamised veevarud Narva jões, samanimelises veehoidlas ja Narva jõe lisajõgedes. Narva ümbrus ja Alutaguse on veeressursside poolest rikkaim vabariigi osa.

Hoopis vastupidine olukord valitseb Lääne-Eesti saartel; neile langeb ainult 3 % vabariigi jõgede aastasest keskmisest äravoolust.

Eeltoodud andmed kõnelevad vabariigi pinnavee ressurside leviku ebaühtlusest ja killustatusest.

c) Põhjaveed. Rahvamajanduse veeressursside teiseks allikaks on põhjaveed. Põhjavete esinemine on väga tihedasti seotud aluspõhja ja aluskorra iseloomuga. Vastavalt geoloogilisele ehitusele kujutab vabariigi territoorium endast arteesiavete basseini. Vastavalt geoloogiliste kihtide lõuna- ja kagusuunalisele kallakule avanevad kambriumi liivakivide kompleksi veehorisondid üksnes põhjarannikul, ordoviitsiumi ja siluri ning karboni kivimite kompleksi põhjaveed Põhja- ja Kesk-Eestis ning Lääne-Eesti saarestikus; devoni liivakivide ja karbonaatsete kivimite põhjaveed avanevad Lõuna-Eestis. Kvaternaarsestes setetes akumulbeerunud põhja-

T a b e l 4.

Andmeid Eesti NSV pinnavee varude kohta.*

Veemajanduslik rajoon	Tähtsamad jõed	Vesikonna pindala km ²	Keskmise aasta keskmine äravool	
			km ³	m ³ /sek.
Tartu rajoon	Suur-Emajõgi	9 960	2,45	77,60
	Piusa	796	0,18	5,56
	Võhandu	1 410	0,36	11,30
	Mustjõgi	1 012	0,22	6,90
	Väiksemad jõed	1 595		
Rajoon k o k k u :		15 931	3,68	11,6
Põlevkivibassein	Purtse	816	0,21	6,76
	Rannapungerja	670	0,17	5,43
	Väiksemad jõed	519	0,16	5,19
	ühes Narva va- sakpoolsete li- sajõgedega ja Soome lahte suu- buvate väikeste jõgedega	2 239		
Rajoon k o k k u :		4 244	1,15	36,40
Tallinna rajoon	Jägala	1 581	0,39	12,30
	Pirita	731	0,22	7,02
	Keila	706	0,20	6,36
	Väiksemad Soome lahte suubuvad jõed	3 572		
Rajoon k o k k u :		6 590	1,84	58,40
Pärnu rajoon	Pärnu	6 910	2,03	64,30
	Paadrema	265	0,08	2,44
	Väikesed jõed Paadrema ja Pär- nu jõe vahel, mis suubuvad Riia lahte.	842	0,24	7,56
	Lõuna pool Pärnu jõge Riia lahte suubuvad jõed	734	0,20	6,48
	Rajoon k o k k u :		8 751	2,55

* Koostatud J. Kaljumäe andmetel.

T a b e l - 4 (järg).

Veemajanduslik rajoon	Tähtsamad jõed	Vesikonna pindala km ²	Keskmise aasta keskmine äravool	
			km ³	m ³ /sek.
Haapsalu ja saarte rajoon	Kasari	2 980	0,84	26,8
	Soome lahte kuuluvad väikesed jõed	706	0,21	6,56
	Riia lahte suubuvad põhja pool			
	Paadrema jõed	784	0,22	7,06
	Saaremaa jõed	2 627	0,68	12,34
	Hiiumaa, Muhu ja teised saarte jõed	1 434	0,36	11,40
Rajoon k o k k u :		8 531	2,31	73,2
Eesti NSV kokku:			11,8	371,00

vesi esineb kogu vabariigi territooriumil. Põhjaveed ei ole mingi isoleeritud veevaramu, vaid nad saavad lisa pinnavetest.

Nagu eelnevast veeressursside käsitlesest selgus, ei lange veevarude paigutus kokku vabariigi tootlike jõudude paigutuse raskuskeskmeaga. Pealegi on vabariigi peamisel rahvastiku koondumisalal, Tallinna tööstussõlmes, samuti ka põlevkivibasseinis, magevee ressursid juba tugevasti ammendatud ja suuresti reostatud. Selle tõttu on nendes keskustes tööstus- ja tarbevee probleem eriti terav. Ka Tartus ja Pärnus tuleb teha pingutusi linna varustamiseks veega.

M u l l a s t i k . Mullastik on maastiku kui looduslik-territoriaalse kompleksi põhilisi komponente, millel on suur otsene mõju eelkõige põllu- ja metsamajandusele. Eesti NSV mullastik on väga mitmekesine; see mitmekesisus sõltub mulla lähtekivimi iseloomust, reljeefist, aga ka vabariigi kliimatingimustest ja taimkattest. Kuna Eesti territoorium on vana põllumajandusliku kultuuri ala, siis on inimese

mõju nüüdisaegse mullastiku kujunemisele väga suur.

Eesti NSV mullastikus on valitsevateks mullatüüpideks kamarkarbonaatsed Põhja-Eestis ja leetmullad Lõuna-Eestis. Peale nende levib vabariigi territooriumil kohati soostunud ja soomuldi ning jõgede lammidel alluviaalmuldi.

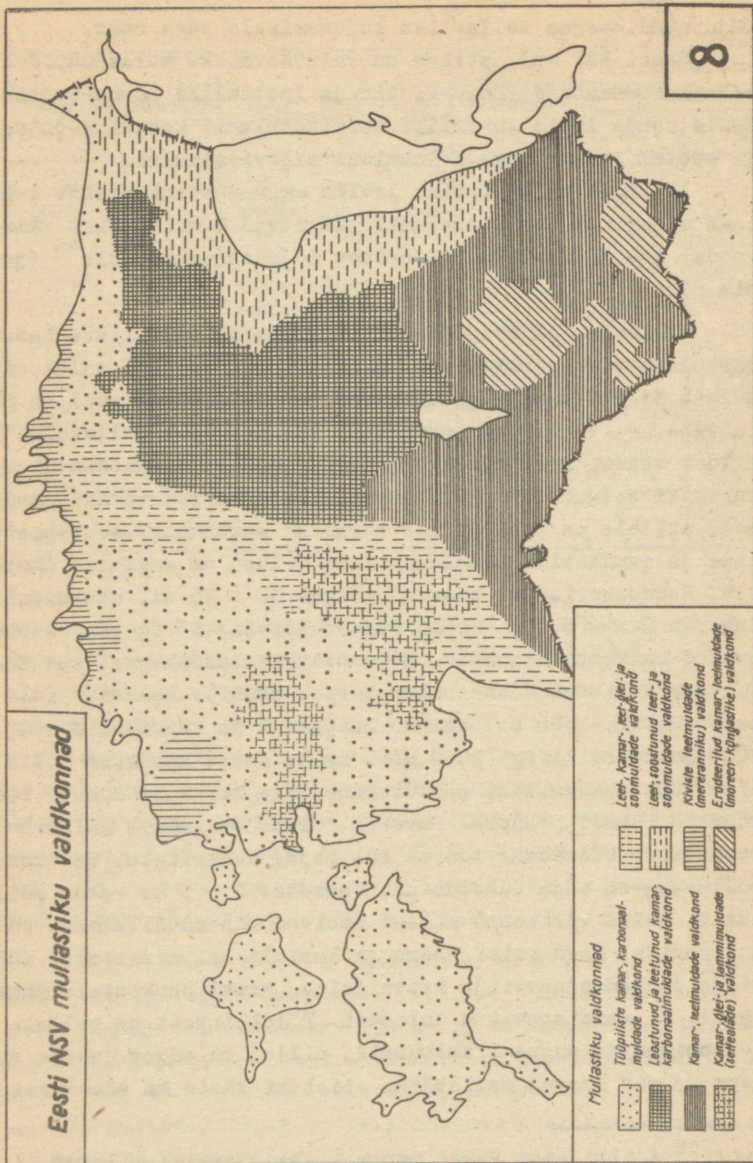
Lähtudes mullaliikide leviku erinevustest esitab A. Lillema vabariigi territooriumil järgnevad 8 mullastiku valdkonda, kus mullastikul on erinev mõju majanduselule⁴⁶ (joonis 8).

a) Loode- ja Põhja-Eesti ning saarte tüüpiliste kamarkarbonaatsete (rähkmuldade) ja soostunud muldade valdkond hõlmab 31,8 % vabariigi territooriumist. Sellel alal on põldu vähe - 10 - 20 % maafondist ja 20 - 35 % põllumajanduslikust maast. Siin domineerivad (nagu juba valdkonna nimetusestki selgub) tüüpilised kamarkarbonaatsed (rähk-) mullad, millele on iseloomulik teraline struktuur, suur paetükide ja raudkivide sisaldus. Need mullad on enamuses õhukesed. Huumushorisoni tusedus kõigub 10 - 25 sm, huumusesisaldus aga 2,5 - 6,5 % vahel. Jämeda lõimise tõttu peavad need mullad halvasti niiskust. Kõnesoleva valdkonna muldade suur kivisus takistab maaharimist (segab kündi). Raudkive (diameetriga 20 - 120 cm) esineb maapinnal ja künnikihis 100 - 1000 ja kohati isegi 2000 ühel ha-l. Suure kivisuse tõttu on siin sügava künnikihi saavutamine väga raske ja kohati isegi võimatu. Samal põhjusel on siin põllutööriistade kulumise ja purunemise tõenäosus suurem kui mujal vabariigis. Valdkonna põllumaad on väga tükeldatud, enamuses 1 - 5 ha -sed põllutükid. Selle valdkonna mullad sobivad vähenõudlikumate põllukultuuride, nagu rukki, odra ja kartuli kasvatamiseks. Kõõgivilja ja söödajuurvilja kasvatamine, eriti õhukestel rähkmuldadel, ei anna soovitud tulemusi. Põldheintest on sellele alale sobivad niisugused kultuurid, millel on sügav juurte süsteem ja mis saavad selletõttu niiskust kätte ka sügavamatest

---

⁴⁶ A. Lillema. Eesti NSV mullastik. Tallinn, 1958.

Eesti NSV mullastiku valdkonnad

Mullastiku valdkonnad

- Tüüpiliste kama, karbonaatmuldade valdkond
- Leostunud ja teetunud kama, karbonaatmuldade valdkond
- Kama-, teetmuldade valdkond
- Kama-, glei-, ja lammutuldade (teetulade) valdkond

- Leet-, kama-, teet-, glei-, ja sootuldade valdkond
- Leet-, roostunud leet- ja sootuldade valdkond
- Kiviste teetmuldade (mereranniku) valdkond
- Erodeeritud kama-, teetmuldade (metsa- ja põldalade) valdkond

pinnasekihtidest. Niisugusteks taimedeks on eriti lutsern, esparsett ja valge mesikas.

Käesolevas valdkonnas on põllumajandusliku maa laiendamiseks rohkesti reserve soostunud kamarglei- ja soomuldade arvel, mis katavad siin 40 - 55 % põllumajanduslikest kõlvikutest. Kuivendatuna on need maad sobivad nii põlluks kui ka kultuurrohumaadeks.

b) Kesk-Eesti leostunud ja leetunud kamarkarbonaatsete (jääkkarbonaatsete) muldade valdkond hõlmab Pandivere kõrgustiku ja Kesk-Eesti voorte ala, mis moodustab 17,2 % vabariigi pindalast. Põllumaa erikaal on siin suurem nii kogu maafondis (25 - 32 %) kui ka põllumajandusliku maa struktuuris (47 - 53 %). Põltsamaa ümbruses on põllustatuse aste veelgi kõrgem - põld moodustab siin kuni 40% kogu maafondist. Valdkonna piirides on enamuses leostunud ja leetunud kamarkarbonaatmullad (80 - 90 % mis sisaldavad mõõdukalt lupja ja millel on küllalt tüse huumushorisont (20 - 35 sm) ning suur huumusesisaldus (2,5 - 4 %). Nende muldade kivisus on väiksem (100 - 500 ühikut ha⁻¹), põllutükkide keskmine suurus suurim vabariigis (10 - 30 ha). Veerjatel pinnavormidel on mullad hea struktuuri ja soodsa veerežiimiga. Siinsed põllumaad on parimad vabariigis. Nad sobivad hästi teraviljade, seaihulgas nisu, suhkrupeedi ja ristiku kasvatamiseks. Ka rohu- ja metsamaad on siin head.

Kõnesolev mullastiku valdkond pole aga sisemiselt ühtlane. Pandivere kõrgustik on vana asustusala, siin levivad leostunud karbonaatsed mullad on enamikus põldudeks võetud. Suuremad metsamassiivid puuduvad. Suurvoorte alal on mullad tugevasti leostunud ja nõrgalt leetunud. Enamikus on voorte laed ja nõlvad põllustatud; voortevahelistes nõgudes levivad küllastunud kamarglei- ja madalsoomullad; nendel on enamikus rohumaad.

Kesk-Eesti jääkkarbonaatsete muldade valdkond ulatub kiiluna kaugemale Kirde-Eestisse - Maidla-Peressaare ümbrusse. Siin levib rohkesti leostunud ja leetunud, suures

osas gleistunud kamarkarbonaatmuldi. Parimad põllumaad le-
vivad siin Jõhvi ja Pagari ümbruses. Oonurme ja Tudu ümb-
ruses kannatavad gleistunud ja leostunud kamarkarbonaatmul-
dadega põllumaad ajutiselt liigniiskuse all ja on tugevas-
ti raudkivised. Sellepärast on nende põllumajanduslik kas-
utamine väga piiratud. Veeolude reguleerimise, võsa laas-
tamise ja mätaste tasandamisega on siin võimalik põlluma-
janduslikku maad juurde võita.

c) Lõuna-Eesti kamarleetmuldade valdkond hõlmab 21 %
vabariigi pindalast. Põllumaa erikaal kogu maafondis, aga
ka põllumajandusliku maa struktuuris on kõnesolevas mul-
lastiku valdkonnas suurim vabariigis ja ulatub vastavalt
27 - 34 % ja 50 - 60 %, Põlva rajoonis hõlmab põllumaa
iseigi 70 % põllumajanduslikust maast.⁴⁷ Valdkonna põhja-
osas on enamuses nõrgalt ja keskmiselt, lõunaosas aga
keskmiselt ja tugevasti leetunud kamarleetmullad (88-90%).
Ulatuslikult levivad siin ka soostunud leetmullad. Kamar-
glei- ja kamarleetglei- ja soomuldade erikaal on 20-30 %
põllumajanduslikust maast, kusjuures ülekaalus on soomul-
lad. Mullad on enamikus keskmiselt ja tugevasti hapud ja
ebapüsiva struktuuriga.

Tartu ja Nõo ümbruses levib rohkesti nõrgalt leetu-
nud kamarleetmuldi, mille huumushorisoni tusedus on 15 -
25 sm, huumusesisaldus 1,5 - 2,5 %. Valdkonna lõunaosas,
Võru ja Valga ümbruses on vastavad arvud 12 - 18 sm ja
1 - 2 %. Raudkive esineb Lõuna-Eesti kamarleetmuldade alal
märksa vähem (100 - 300 ühikut ühel ha-1) ja nad on väikse-
ma diameetriga (kõigub 20 - 60 sm vahel).

Valdkonna muldade viljakus on suuresti sõltuv leetu-
mise astmest - mida kõrgem on muldade leetumise aste,
seda väiksem on nende viljakus. Mullastik on liigestatud
reljeefist tingituna väga kirju. Künklikel aladel on mul-
lad erodeeritud ja erosiooniohtlikud. See nõuab põlluma-

---

⁴⁷ L. Reintam. Põlva rajooni mullastik. - Eesti Geo-
graafia Seltsi aastaraamat 1958. Tallinn, 1959.

anduse arenguprobleemide erilist uurimist. Kõngastevahelised nõod on enamikus soostunud; nende kuivendamine on aga tihti seotud raskustega: sulglohkudest eelvoolu rajamine nõuaks liialt suuri kapitaalvahutusi ja sellepärast pole renttabel.

Valdkonna mullad on sobivad kaera, rukki, kartuli, odra ja lina kasvatamiseks. Mullaviljakuse tõstmiseks on vajalik lupjamine, veerežiimi reguleerimine, eriti Emajõe basseinis ja Peipsi ääres, sügavkünd, rikkalik väetamine mineraalse ja orgaanilise väetise ning turbaga. Selles valdkonnas kõigub suuresti nii põllutükkide keskmine suurus kui ka muldade boniteet. Valdkonna põhja- ja lääneosas on põllutükid keskmised ja isegi suured; valdkonna lõunaosas aga on enamuses väikesed põllutükid.

Kõige viljakamad mullad levivad kõnesoleva valdkonna põhjaosas Tartu-Nõo-Elva, Rannu ja Rõngu, aga ka Vana-Antsla-Sangaste ja Räpina ümbruses ja ka Polli-Karksi ürgorgude vahelisel alal. Need on nõrgalt leetunud, soodsa niiskusrežiimiga liivsavimullad. Väetamise korral orgaanilise ja mineraalse väetisega annavad nad kõrgeid niisu-, põldheina-, linasaake ja ka nõudlikumategi põllukultuuride saake.

d) Kamarglei- ja lammimuldade (settealade) valdkond hõlmab Kasari ja Pärnu jõgede basseini. See valdkond hõlmab 7 % vabariigi territooriumi üldpindalast. Põllumaa erikaal on selle valdkonna alal keskmiselt 15 - 25 % maafondist ja 30 - 40 % põllumajanduslike kõlvikute kogupindalast. Valdavateks muldadeks on küllastunud ja küllastumata kamargleimullad, kuna kamarleetgleimullad on vähemuses. Kamarkarbonaatseid muldi esineb hoopis vähe. Kamarglei- ja gleistunud kamarleetmuldi on selles valdkonnas 85 %. Soomullad esinevad enamikus rabades; madalsoid on vähe. Huumushorisoni tüsedus on 15 - 35 sm ja huumuseisisaldus 3,5 - 12 %. Põllumaad asuvad otse jõgede läheduses ja nende ääres. Suur osa settealadest on soostunud rohumaa, lodumetsade ja rabade all. Põlluharimise eelduseks

on veeolude reguleerimine. Põllumaade kasutamine on siin käsikäes käinud kraavitamisega; nendest enamiku moodustavad lahtised kraavid, sellest siis põldude suur killustatus. Maapinna tasasuse tõttu on vee äravoolkraavides aeglane.

Kõnesolevas valdkonnas tekitavad põllumajandusele kahju üleujutused, eriti Rimmu, Lemmjõe ja Halliste jõe piirkonnas.

Lääne-Eesti settealade kamargleimullad on suhteliselt huumusrikkad ja kõrge potentsiaalse viljakusega. Rasketel savidel paiknevad kamargleimullad on pärast veeolude reguleerimist sobivad talinisu, odra, põldheina ja lina kasvatamiseks. Savidel ja peenliivadel paiknevad gleistunud ja kamargleimullad on kõlblikud kultuurrohmaade rajamiseks, sest nende taimikusse jääb püsima ka tihe valge ristik. Kuivendatult sobivad need mullad ka põllumaa laiendamiseks, kõõgiviljade ja silokultuuride kasvatamiseks. Kamargleimuldade sobivust pikaajaliste kultuurkarjemaade rajamiseks on tõestanud Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi Väandra katsepunkti kogemused.

e) Vahe-Eesti leet-, soostunud leet- ja soomuldade valdkond hõlmab maa-ala Aegviidu-Käru ja Häädemeeste-Saarde vahel. Vahe-Eesti mullastiku valdkonda iseloomustab liiva- ja kruusaseljandike vaheldumine soostunud maade ja soodega. See valdkond eraldab Loode- ja Põhja-Eesti rähkmuldade valdkonna Kesk-Eesti leostunud ja leetunud kamarleetmuldade valdkonnast. Valdkond moodustab 6,8 % vabariigi pindalast. Põllumaa osatähtsus on siin väike ja kõigub keskmiselt 5 - 15 % vahel kogu maa-fondist ja 23 - 35 % põllumajanduslikust maast. Valdkonnas levivad peamiselt metsad; põllulapid paiknevad üksnes liiva- ja kruusaseljakutel ning küngastel. Valdkonna põhjaosas on mullad liigniisked ja hapud. Põllumajandusliku maa juurdevõitmiseks on vaja eelkõige rohumaadelt liigvesi ära juhtida ja neid põhjalikult parandada.

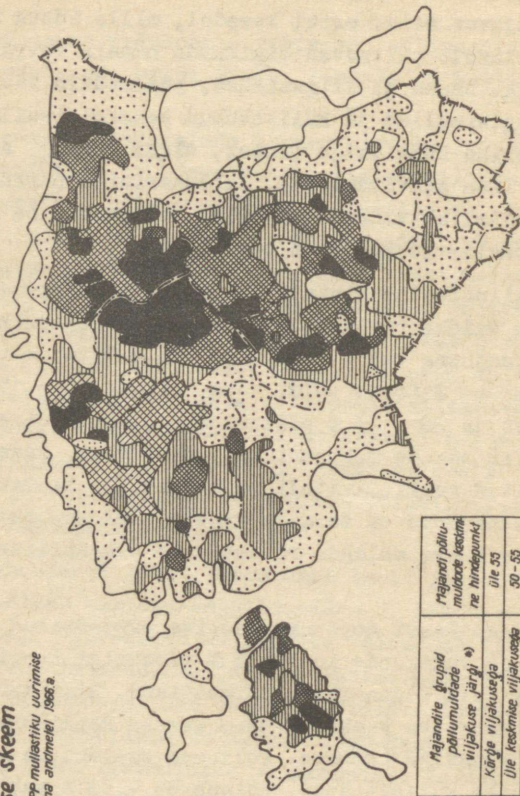
f) Peipsiäärne leet-, soostunud ja soomuldade valdkond hõlmab 8,0 % vabariigi pindalast. Põllumaa erikaal maafondis on väike (10 - 17 %), väike on selle osatähtsus ka põllumajandusliku maa osas (30 - 35 %). Valdkond paikneb peamiselt Peipsi nõos. Sellele on iseloomulik kõrge põhjavee seis, eriti kevadel, mille tõttu külvi- tööd harilikult hilinevad ligikaudu nädala võrra. Mullad on väga hapud ja liigniisked, põllutükid väikesed. Kamarleetgleimullad ja küllastunud kamargleimullad on hästi sobivad köögivilja (sibul, sigur, kurk), aga ka kaera ja lina kasvatamiseks. Mullaharimise parandamiseks on vajalik muldade lupjamine, soostunud ja soorohumaade pealt- ja põhjalik parandamine.

g) Klindieelne kiviste leetmuldade valdkond paikneb, nagu valdkonna nimetuski näitab, mererannikul klin- di ja rannajoone vahel. Ta hõlmab 3,5 % vabariigi ter- ritooriumist. Siin on põldu vähe, ainult 10 - 15 % kogu maafondist ja 20 - 25 % põllumajanduslikust maast. Mul- lad on siin jämeda mehhaanilise koostisega, väga kivi- sed, sobivad rukki, kartuli ja köögivilja kasvatamiseks. Selles valdkonnas on taimekasvatuse olukorra parandamise põhiliseks teeks muldade rikastamine orgaanilise ainese- ga.

h) Kagu-Eesti moreenküngastike erodeeritud kamar- leetmuldade valdkonda kuulub 5 % vabariigi territooriumist peamiselt Lõuna-Eesti kõrgustikel. Siia kuuluvad Otepää kõrgustiku keskosa ühes Karula kuplistikuga ja Haanja kõrgustiku keskosa. Põllumaa osatähtsus maafon- dist on siin küllalt suur, kõigub 35 - 39 % vahel; põl- lumaa on enamuses põllumajandusliku maa struktuuris (60- 63 %). Valdkonnas on erodeeritud muldi 70 %, muldade ki- visus on aga suhteliselt väike. Ümarad metsaga kaetud kuplid, vaheldudes soostunud lohkade, nõgude ja järve- dega, tingivad siin põllumajanduslike kõlvikute erakord- se tükeldatuse. Reljeefi iseloomu tõttu ei ole üldiselt

Eesti NSV põllumuldade viljakuse skeem

RPI, EPP muhistiku uurimise
osakonna andmetel 1966. a.

Tahistus skeemil	Majandite grupid põllumuldade viljakuse järgi *)	Majandite põllu- muldade keskmise viljakuse punkti re hindapunkt
	Kõrge viljakusega	üle 55
	Üle keskmise viljakusega	50-55
	Keskmise viljakusega	45-50
	Alla keskmise viljakusega	40-45
	Madala viljakusega	alla 40

*) Võrreldes vabariigi põllumaadete
keskmise viljakusega

Mulla valdkonna nimetus	Valdkond hõlmab vabariigi territooriumist %	Põllumaa erikaal kogu maafondist %	Põllumaa erikaal põllumajanduslikust maast %	Huumus-horison-di tuse-dus sm	Huumuse-sisaldus %	Kivisuse aste ühikut ha-le	Veerežiim	Põllumaa tükeldataste aste	Muldade harimiseks vajalike abinõude süsteem	Põllumajanduse arengut raskendavad asjaolud	Sobivad põllukultuurid
1. Loode- ja Põhja-Eesti ning saarte kamarkarbonaatmuldade (rähkmuldade) ja soostunud muldade valdkond	31,8	10-20	20-35	10-25	2,5-6,5	100-1000 eriti suur Loode-Eestis 100-2000	Kaotavad kergesti niiskuse	Saartel ja Loode-Eestis väikesed põllutükid; Põhja-Eestis keskmised	Ulatuslik lutserni ja valge mesika kasvatamine, rohumaade pealt-parandamine, õhukese-mullaliste paepealse-te metsastumine; aggregaatide varustamine eriliste kivikaitsevahenditega	Kivisus, muldade jäme mehaaniline koostis, väike niiskusepidavus; soostumine	Rukis, oder, kartul, eriti lutsern ja valge mesik
2. Kesk-Eesti leostunud ja leetunud kamarkarbonaatmuldade (jääkkarbonaatsete muldade) valdkond	17,2	25-32	47-53	20-35	2,5-4	100-500	Soodus veerežiim	Suured ja keskmised põllutükid	Sügavam, korralik maa-harimine, rohumaade pealt ja põhjalik parandamine	Võsastumine; põhjaosa kivisus	Nisu, suhkrupeet, ristik
3. Lõuna-Eesti kamarleetmuldade valdkond	20,7	27-34	50-60	15-25	1,5-2,5	100-300	Veerežiim üldiselt hea	Keskmised ja väikesed	Muldade lupjamine ja rikastamine orgaanilise ainega. Rohumaade pindala laiendamine. Kõlvikute massiivistamine	Kõlvikute tükeldataste, võsastumine, muldade happesus, erosioon	Põhjaosas nisu, suhkrupeet ja lõunaosas kaer, rukis, kartul, lina
4. Lääne-Eesti kamarglei- ja lammimuldade (settealade) valdkond	7,0	15-25	30-40	15-35	3,5-12	Kivisus väike	Liigniiske	Keskmised ja väga väikesed	Veerežiimi reguleerimine	Veeolud	Talinisu, oder, ristik, lina
5. Vahe-Eesti leet-, soostunud leet- ja soomuldade valdkond	6,8	5-15	23-35	...	...	Põhjaosas suur	Liigniiske	Enamik maast metsa, võsa ja soode all	Muldade lupjamine, soostunud ja soorohumaade põhjalik parandamine	Liigniiskus	Põllumajanduseks vähekasutatud; põlluks haritud ainult üksikud kõrgemad künkad
6. Peipsiäärne leet-, soostunud ja soomuldade (Peipsiäärne) valdkond	8,0	10-17	30-35	...	...	Kergelt kivine	Liigniiske	Väikesed	Muldade lupjamine, soostunud ja soorohumaade pealt- ja põhjalik parandamine	Liigniiskus; võsastumine; muldade happesus	Suured rohumaade rajam. reservid; liivased mullad sobivad köögivilja (sibul, kurk, sigur) kasvatamiseks
7. Glindieelne kiviste leetmuldade valdkond	3,5	10-15	20-25	vähe huumust	...	Tugevasti kivine	...	Väikesed	Muldade rikastamine orgaanilise ainega	Kivisus	Rukis, kartul ja köögiviljakultuurid
8. Kagu-Eesti moreenküngastike erodeeritud kamarleetmuldade valdkond	5,0	35-39	60-63	...	...	Keskmiselt kivine	...	Väikesed	Mitmeaastaste heintaimede osatähtsuse tõstmine (pikaajalised kultuurrohumaad), millega pidurdatakse erosiooni ja väheneks raskesti mehhaniseeritavate mullaharimistööde vajadus	Erosioon; kõlviku tükeldataste; massiivistamine reljeefi tõttu vähe rentaabel	Ristik, kultuurkarjamaad, nõlvadel viljapuuaiandus

kõlvikute suuremate lausmassiivide loomine võimalik, mehhaniseerimine on kohati raskendatud, masinate kütuse ja määrdeõli kulu suurem, tööjõudlus aga märksa väiksem kui tasastel põldudel.

Nendel muldadel on otstarbekas mitmeaastaste kultuuride osatähtsuse tõstmine ja kultuurrohumaade rajamine. Sellega pidurdatakse erosiooni ja vähendatakse raskesti mehhaniseeritavate mullaharimistöode erikaalu. Siin peab ristik külvikorras kaasa aitama mullakamara kujundamisele. Küngaste nõlvad võivad arvesse tulla ka viljapuuaeda-
de rajamiseks.

Ülevaatlikkuse saavutamiseks koondati vabariigi maa-
fondi iseloomustavad näitajad tabelisse 5 mullavaldkonniti. Sama eesmärki teenib ka joonis 9, mis kujutab põllumuldade viljakuse erinevusi vabariigi territooriumil.

T a i m k a t e . Eesti NSV taimkattes valitsevad üldised seaduspärasused tulenevad selle territooriumi kuumisest metsavööndi segametsade allvööndisse. Sellele allvööndile on iseloomulik nelja põhilise taimkatteformatsiooni esinemine. Need on metsad, niidud, puisniidud ja sood. Kõik nad erinevad üksteisest nii leviku seaduspärasuste kui ka rahvamajandusliku kasutusala poolest.⁴⁸

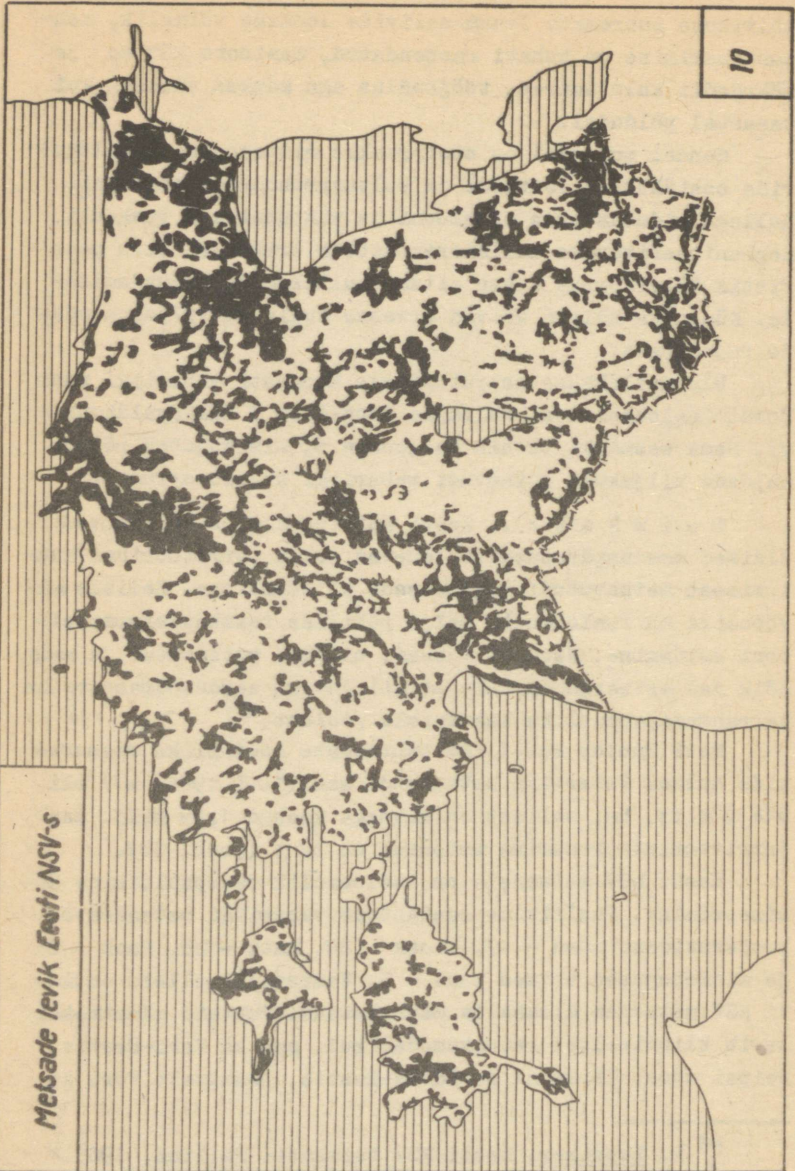
Mets kuulub Eesti NSV tähtsamate looduslike ressurside hulka. Vabariigi metsafondi maa (1. I 1966. a.) oli üle 2 milj. ha, sellest on metsaga kaetud 1,49 milj. ha; territooriumi keskmine metsasus on 32 % (joon. 10).

Eesti NSV metsadele on iseloomulik okaspuuliikide domineerimine. Puuliikide osatähtsus vabariigi metsades on protsentides: mänd - 47, kuusk - 20, kask - 28, haab - 2 ja mitmesugused teised puud - 3. Vastavalt sellele on Eesti NSV metsades ülekaalus männimetsad. Puhtaid männimetsi lehib klindieelsel rannikumadalikul, aga ka Vahe-Eestis, Peipsi nõos, Hiiumaal ja Lõuna-Eestis, peamiselt Võru ja

---

⁴⁸ L. Laasimer. Eesti NSV taimkate. Tallinn, 1965.

Metsade levik Eesti NSV-s

Valga rajoonis liivase pinnasega aladel - sanduritel, liivaluidetel jm. Puhtaid kuusemetsi kohtab harvemini; enamikus esinevad kuusesegametsad kase ja männi lisandiga. Liikuvate põhjavetega aladel leidub eespool mainitud liikide kõrval veel sangleppa, kohati ka saart, pärna jt. Kuuse- ja kuusesegametsad on levinud peamiselt Pandivere, Sakala ja Otepää kõrgustikul.

Saartel, Lääne- ja Põhja-Eesti karbonaatsel savikal rähäl ja kruusal, mõnikord ka jõgede settealadel on iseloomulikud lehtmetsad, kus kasele, haavale ja lepale lisanduvad veel tamm, jalakas, saar, vaher, toomingas jt.

Vabariigi metsafondi puiduvarusid hinnatakse 163 milj. m³. Sellest 71 % ehk 116 milj. m³ on II grupi metsad, mis kujutavadki endast eksploatatsioonimetsi. Ülejäänud 29 % ehk 47 milj. m³ on I grupi metsad. Nende hulka kuuluvad roheline võõndi ja kuurordimetsad, aga ka raudteede ja maanteede kaitseribad ning looduskaitse all olevad metsad. Esimese grupi metsades teostatakse üksnes hooldus- ja sanitaarraiet.⁴⁹

Nagu tabelist 6 ja jooniselt 10 nähtub, levivad metsad vabariigi territooriumil ebaühtlaselt. Kõige metsasemad on Kirde- ja Edela-Eesti, kuid metsade pindala, samuti puiduvarude poolest ületab neid Kagu-Eesti. Kagu-Eesti on kõige rikkam ka raieküpsuse-eelse metsa poolest. Need andmed lubavad pidada Kagu-Eestit metsa- ja puidutööstuse poolest kõige perspektiivsemaks vabariigi osaks.

Ühtlasi kuulub Kagu- ja Edela-Eesti metsadest 4/5 riigi metsafondi; see asjaolu on täiesti arvestatav tingimus vabariigi metsade majandamisel.

Metsade hooldamiseks ja majandamiseks on loodud 22 metsamajandit, nendest 3 roheline võõndi metsamajandit ja

---

⁴⁹ М. Маргис. Лесные ресурсы Эстонской ССР с аспекта территориальной планировки. Научная конференция "Природные факторы и ресурсы как основа комплексной и территориальной планировки Эстонской ССР". Тарту, 1967.

Andmeid Eesti NSV metsade ja puiduressursside geograafiast.*

Sotsiaalmajanduslik rajoon	Metsamaa % vaba-riigi maafondist	Metsasus (Metsa osatähtsus raajooni maafondist)%	Riigimetsa erikaal metsafondis %	II grupi metsa erikaal rajooni metsades %	Kalkuleeritud puidutagavarad erikaal vabariigi varudes %	Rajooni puidutagavarade erikaal vabariigi varudes %	Eelküpse astme metsade erikaal rajoonis %
Loode-Eesti	27	36	51	67	35,4	23	17
Kirde-Eesti	15	45	74	65	29,3	19	34
Kagu-Eesti	30	33	59	80	52,0	33	17
Edela-Eesti	19	38	59	80	29,8	19	27
Saared	9	37	60	56	10,0	6	5

* Tabel koostatud M. Marguse andmeil.

Saare- ja Hiiumaal kummaski metsatööstuslik metsamajand. Vabariigi metsamajandid on omakorda jagatud 196 metskon-naks.

Nagu eeltoodust selgub, on Eesti NSV territooriumist ligikaudu 1/3 kaetud metsaga. Kuid suur osa metsadest kannatab liigniiskuse all, maa on selletõttu soostunud ning metsade juurdekasv on suhteliselt väike. Üleraietõttu vii-mase 100 aasta jooksul on raieküpseid metsi vähe ja seega vabariigi puidutooraine baas mittepiisav. Juba aastaid an-nab end tunda eriti okaspuidu defitsiit. Arvestades metsade vanuselist struktuuri ja rahvamajanduse vajadusi, näib, et niisugune olukord jääb püsima pikemaks ajaks. Puit on toor-aineks mitmele tööstusharule, ka ehitusmaterjaliks ja kütü-seks. Metsa tähtsus on vaieldamatu ka põllumajanduses põl-lude kaitsena tuule ja vee erosiooni eest. Mida enam aga mõtleme inimestele optimaalse elukeskkonna loomisele, seda enam peame silmas pidama metsade säästmist asulate "kopsu-dena".

Lähtudes metsade tähtsuse niisugusest mõistmisest ra-kendatakse vabariigi metsamajanduses abinõude kompleksi metsade taastamiseks (metsaistutamine ja külvamine) ja nen-de juurdekasvu suurendamiseks (metsamaade kuivendamine, kah-jurite tõrje jt.)* ning alates 1961. aastast on oluliselt piiratud metsaraiet. Kõik see võimaldab metsa kasutamise viia tasakaalu metsa loomuliku juurdekasvuga.

Teiseks taimekatte formatsiooniks, millel on suur rahva-majanduslik tähtsus, on n i i d u d (looduslikud rohumad). Niitude enamuse on tekkinud metsade maharaiumise tulemusena. Niidud kujunevad aga ka looduslikult ilma inimese vahelese-gamiseta jõgede ja järvede perioodilise üleujutuse aladel. Eesti NSV niidud on harva päris lagedad. Ligikaudu 75 - 80 % neist moodustavad nn. puisniite - rohumaid, millel kasva-vad üksikud puud ja puude rühmad. Puisniidud meenutavad par-

---

* Soomes jm. saavutatakse väetamise teel metsa 1,5 - 2 kordne juurdekasv.

ki. Nad on üleminekuvormiks metsalt niidule. Puisniite kasutatakse enamikus niiteliselt. Niitmine takistab puisniitude metsastumist. Puisniidud on eriti iseloomulikud vabariigi loodeosa lainjalle tasandikele.

Niidud (looduslikud rohumaad) hõlmavad 1,1 milj. ha, s. o. 25 % vabariigi territooriumist. Rohumaade hulka arvestatakse lagedad või ka hõreda puistuga alad, kui viimased ei vasta metsa mõistele.

Vastavalt kasvukoha ja taimekoosluste iseärasustele eraldatakse Eesti NSV rohumaade hulgas tinglikult viis rohumaatüüpe rühma: aru-, soostunud, soo-, lammi- ja rannikurohumaad.⁵⁰

Nendest moodustavad arurohumaad 38 % niitude pindalast. Arurohumaade saagikus kõigub 2 - 12 tsentneri vahel kuivheina ha-lt. Ühes puisniitudega moodustavad aruniidud, mis on levinud suuremalt osalt Põhja-Eesti silurialal, Lõuna-Eesti moreenküngastel ning Kesk-Eestis, kergesti kultiveeritavad rohumaad. Tavaliselt ei ole puisniitudel ja arurohumaadel vaja veerežiimi reguleerida, küll aga pealtparandamise abinõude süsteemi rakendada (väetamine, rohukamara kas osaline või täielik uuendamine). Parandatud kujul sobivad need rohumaad kultuurrohumaadeks.

Soostunud rohumaad hõlmavad vabariigi niitudest ligi 24 %, levivad peamiselt Põhja-, Lääne- ja Edela-Eestis. Soostunud rohumaade saagikus on kuiva heina 6-15 ts/ha-lt. Enamikus on nad pealtparanduse ja põhjaliku parandamise korral sobivad kultuurrohumaadeks ja ka põllumaa laiendamiseks.

Soorohumaade hulka kuuluvad madal- ja siirdesooniidud, mis hõlmavad 28 % Eesti niitude pindalast. Soorohumaad on alati niisked. Põhjaliku parandamise korral on nad sobivad kultuurrohumaaks, kohati ka põllumaa laiendamiseks. Looduslikus olekus on nende saagikus madal, ainult 3 - 5 ts/ha-lt.

---

⁵⁰ L. Laasimer. Eesti NSV taimkate... Op. cit.lk. 280.

Lammirohumaade hulka kuuluvad lammiaasad ning jõe- ja järveluhad. Nende erikaal Eesti NSV niitude hulgas on väike (7,5 %). Lammirohumaadele on iseloomulik see, et nad on lühemat või pikemat aega üleujutatud, paiknevad hajusalt kogu vabariigi territooriumil, peamiselt jõgede kesk- ja alamjooksul. Eesti jõed on suhteliselt ahtate lammidega ja suuremaid luhaniite paikneb ainult Emajõe, Väike-Emajõe, Põltsamaa, Pedja ja Kasari jõgede kesk- ja alamjooksualadel. Lammirohumaad on vabariigi niitude seas kõige suurema saagikusega, andes 10 - 30 tsentnerit kuivheina ha-lt. Lühemaajaliselt üleujutatavad lammirohumaad on pealtparandamise korral sobivad nii kultuurrohumaadeks kui ka põllumaa laiendamiseks. Pikaajaliselt üleujutatavad alad on osaliselt parandatavad ja tulevad arvesse ainult rohumaana. Muudatuse võib siin tuua poldersüsteemide rajamine, millega on algust tehtud nii Võrtsjärve kui ka Peipsi nõos.

Ranniku-(mereranna-)rohumaad hõlmavad 28 800 ha. Nad on tihti pikema või lühema aja jooksul üleujutatud ja kohati alaliselt vee all; viimastel aladel on kujunenud roostikud. Rannikurohumaad on levinud Eesti NSV läänerannikul ja saartel. Valdavas enamikus ei ole nad parandatavad ja neid kasutatakse looduslike rohumaadena. Rannikurohumaade saagikus on suhteliselt kõrge, rannikuluhtades 6 - 20, roostikes isegi 25 - 75 tsentnerit kuivheina ha-lt. Viimast kasutatakse loomasöödana ja ehitusmaterjalina, aga ka toorainena ehitusmaterjalide- ja paberitööstusele. Suuremad rannikuroostikud levivad Matsalu lahes, saarte rannikul ning Emajõe ja Koosa jõe suudmes, Võrtsjärve lõunakaldal jm.

Et Eesti NSV loodusliku keskkonna üheks iseloomustavaks jooneks on niiskuseküllus (rikkalikud sademed ja vähe-aurumine), siis tekivad suhteliselt väikese kallakusega reljeefi ja vettmitteläbilaskvate savivahekihtide olemasolu korral pinnakattes eeldused soostumisprotsessi arenguks. S o o d moodustavad vabariigi taimkatte erilise format-siooni, mis hõlmab 14 % vabariigi pindalast; kui juurde arvata ka soometsad ja soorohumaad, siis aga ligikaudu 51 %.

51 % soodest kuulub madal-, 10 % siirdesoode ja 39 % rabade hulka.

Sood levivad vabariigi territooriumil ebaühtlaselt. Soometsade enamik on koondunud Kirde-Eestisse, Edela- ja Kesk-Eestisse. Lagesoodo poolest paistab silma Kesk- ja Ida-Eesti. Madalsoometsade poolest on rikas Kirde-Eesti, Kagu-Eestis viimased peaaegu puuduvad. Liigirikkad madalsood on iseloomulikud Lääne-Eestile. Siirdesood on suurema erikaaluga mandriosa loode- ja kirdeosas, aga ka Paide ümbruses. Rabade poolest on eriti rikkad Pärnu, Kohtla-Järve ja Haapsalu rajoonid.

Eesti sootüüpidest on madalsood kõige sobivamad põllumajandusliku maa juurdevõitmiseks. Madalsoode mullad on rikkad orgaanilise ainese poolest, mis soodustab taimekasvu. Madalsood on põllumajandusliku ja metsamaa väärtuslikuks reserviks.

L o o m a s t i k . Eesti NSV faunast on majandusliku tähtsusega vabariigi siseveekogude ja rannikumere kalarikkused. Vabariigi vetes loendatakse 100 kalaliiki ja teisendit. Tähtsamateks püügikaladeks on räim, tursk, lest, lõhe, latikas, ahven, haug, siig, angerjas, silm jt. Tööstuslik tähtsus on ka viigerhüljel ja hallhüljel. Viigerhüljes elutseb enamasti Lääne-Eesti saarestikku ümbritsevas meres ja Riia lahes, hüljes aga peamiselt Soome lahes.

Kuigi mitmed metsloomadest on võetud riikliku kaitse alla ja on kiiresti paljunenud, nagu põder, metssiga jt., ei ole neil erilist majanduslikku tähtsust. Vabariigi metsades elab teisigi tüüpilisi segametsade vööndi fauna esindajaid, nagu metskits, halljänes, rebane, mäger, naarits, saarmas, tuhkur, orav jt. Vabariigi linnufauna on võrratult liigirikkam (308) imetajate faunast (60 liiki). Eesti metsade ohkuseks peetakse metsist, metskurvitsat, laanepüüd jt. Soolindudest on sagedamini esinevaks liigiks mitmesugused partlased ja vesikana. Imetajad ja linnud on küttimisobjektideks asjaarmastajatele küttidele.

2. Eesti NSV territooriumi maastikuline rajoneerimine.

Eespool anti vabariigi looduslike tingimuste analüütiline käsitus. Märkigem aga kohe, et objektiivses reaalsuses ei eksisteeri loodus üksikute komponentidena. Loodus - ka see osa loodusest, mille on kaasa haaranud inimtegevus - on sisemiselt keeruline organiseeritud tervik, mille üksnes teaduslik üldistav mõtlemine liigestas elementideks tunnetuslikel eesmärkidel.

Igal loodusliku keskkonna komponendil on oma spetsiifiline osa keskkonna kui terviku kujunemisel, kusjuures nende vastastikuse mõju resultaadiks on ajas ja ruumis muutuvad looduslik-territoriaalsed kompleksid - maastikud. Viimaste erinevused tulenevad koostiskomponentide vastastikuse mõju omavahelise suhte iseloomust. Kord on niisuguses kompleksis ühe komponendi erikaal suurem või väiksem, kord on selles tervikus määrav osa ühel või teisel komponendil; vastavalt sellele muutub loodusliku keskkonna iseloom paigast paika. Sellest asjaolust omakorda tulenebki geograafiateaduse üks põhiülesandeid: looduslik-territoriaalsete komplekside "avastamine" territoriaalse üldistamise meetodi - füüsilisgeograafilise rajoneerimise teel. Niisuguse üldistamise tulemuseks on füüsilisgeograafilised rajoonid (maastikud). Generaliseerimine toimub sealjuures astmeliselt. Kõik astmed on omavahel subordinatsioonivahekorras ja moodustavad maastikulise rajoneerimise taksonoomilise süsteemi. Igal taksonoomilisel ühikul (teatud järku maastikuühikul) on selles süsteemis oma koht, millele vastab ka teatud looduslik-majanduslik potentsiaal. Sellest tulenebki kompleksse loodusliku rajoneerimise suur majanduslik tähtsus.

Eesti NSV maastikulised erinevused on juba ligikaudu pool sajandit köitnud uurijate tähelepanu. Esimesed tööd sellelt alalt kuuluvad J. Granöle ja tema õpilasele A. Tammekannule. Nõukogude Eesti autoritest on selle probleemi

lahendamiseks andnud silmapaistva panuse E. Varep,⁵¹ K. Kildema⁵² jt. Kuigi nende autorite lähtekohad on erinevad, on ometi tulemused üldjoontes väga sarnased. See, et nii E. Varep kui ka K. Kildema jõudsid erinevaid teid pidi üldjoontes samadele tulemustele, kõneleb sellest, et loodud süsteem vastab objektiivsele tegelikkusele. Edaspidine uurimistöö võib tuua kaasa üksnes täpsustusi, kuid mitte enam selle olulist muutmist.

Vabariigi maastikulise liigendamise põhialuseks on Madal- ja Kõrg-Eesti kontseptsioon. Osa vabariigi territooriumist allus nimelt postglatsiaalse meretransgressiooni ja suurte jääpaisjärvede vee toimele, mis jättis mitmeid olulisi jälgi selle ala looduslikku keskkonda. Kõigepealt nivelleeris vesi pinnareljeefi erinevused, jättis aga maha ka meretekkelised pinnavormid (tasandikud, rannavallid, astangud, lited). Vee väljauhtuv tegevus vaesestas siin mulla lähtekivimit, tasane reljeef ei soodusta drenaaži, küll aga soostumisprotsessi arengut. Pealegi sai üleujutuse tõttu Eesti territooriumi sellel osal mandri biosfääri areng alata märksa hiljem kui Kõrg-Eesti alal. Kõik see annab end tunda tänapäevani. Sellel baasil tekkinud erinevused ongi aluseks vabariigi territooriumi maastikulisel liigendumisel kaheks regiooniks - Madal- ja Kõrg-Eestiks. E. Varep eraldab nende suurte maastikuliste ühikute raamides järgmised allühikud (joon. 11):

I. Madal-Eesti

1. Põhja-Eesti

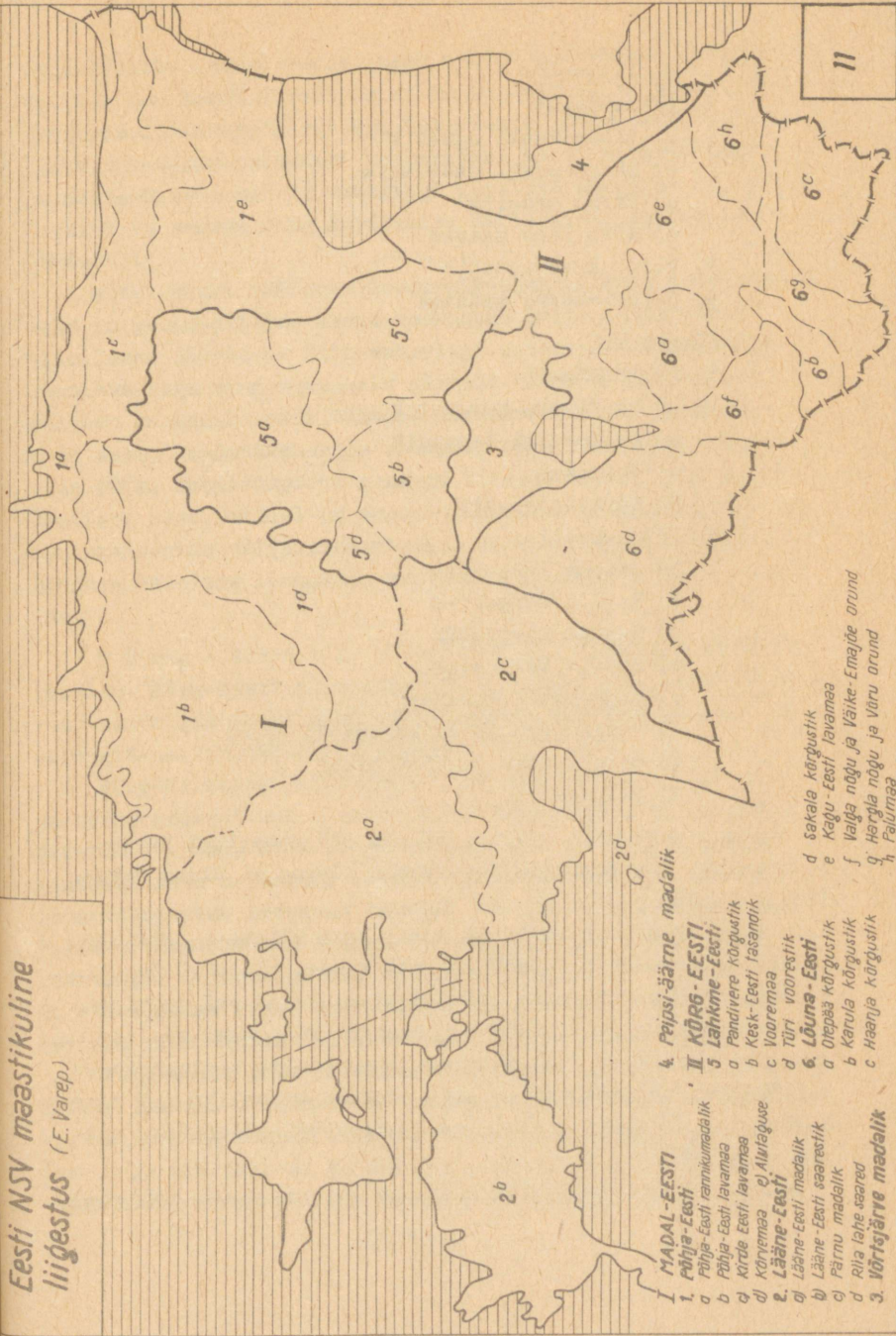
- a) Põhja-Eesti rannikumadalik
- b) Põhja-Eesti lavamaa
- c) Kirde-Eesti lavamaa
- d) Kõrvemaa

---

⁵¹ E. Varep. The landscape regions of Estonia. Publications on Geography IV. Transactions of the Tartu State University, vol. IV. Tartu, 1964.

⁵² K. Кильдема. О некоторых проблемах учета природных условий при комплексной (районной) планировке Эстонской ССР. Резюме доклада Совещания по вопросам планировки сельскохозяйственных районов и сельских населенных мест. Таллин, 1966.

Eesti NSV maastikuline liigestus (E. Varep)

I MADAL-EESTI

1. Põhja-Eesti
- a Põhja-Eesti rannikumadalik
- b Põhja-Eesti lavamaa
- c Kõrge Eesti lavamaa
- d Kõrve-Eesti
- e Alurajaguse
2. Lääne-Eesti
- a) Lääne-Eesti madalik
- b) Lääne-Eesti saarestik
- c) Pärnu madalik
- d) Riia lahe eesrind
3. Võrtsjärve madalik

II KÕRGE-EESTI

3. Lääne-Eesti
- a Põhisevee kõrgustik
- b Kesk-Eesti tasandik
- c Vaaremaa
- d Türi vööestik
4. Peipsi-äärne madalik
5. Lõuna-Eesti
- a Otepää kõrgustik
- b Karula kõrgustik
- c Haanja kõrgustik

III

6. Lõuna-Eesti
- a Sakala kõrgustik
- b Kagu-Eesti lavamaa
- c Kagu-Eesti kõrgustik
- d Võrtsjärve kõrgustik
- e Võrtsjärve kõrgustik
- f Võrtsjärve kõrgustik
- g Võrtsjärve kõrgustik
- h Võrtsjärve kõrgustik

d Sakala kõrgustik
 e Kagu-Eesti lavamaa
 f Võrtsjärve kõrgustik
 g Võrtsjärve kõrgustik
 h Võrtsjärve kõrgustik

- e) Alutaguse
- 2. Lääne-Eesti
  - a) Lääne-Eesti madalik
  - b) Lääne-Eesti saarestik
  - c) Pärnu madalik
  - d) Riia lahe saared
- 3. Võrtsjärve madalik
- 4. Peipsi-äärne madalik
- II. Kõrg-Eesti
  - 5. Lahkme-Eesti
    - a) Pandivere kõrgustik
    - b) Kesk-Eesti tasandik
    - c) Vooremaa
    - d) Türi voorestik
  - 6. Lõuna-Eesti
    - a) Otepää kõrgustik
    - b) Karula kõrgustik
    - c) Haanja kõrgustik
    - d) Sakala kõrgustik
    - e) Kagu-Eesti lavamaa
    - f) Valga nõgu ja Väike-Emajõe orund
    - g) Hargla nõgu ja Võru orund
    - h) Palumaa

Madal-Eesti hõlmab 2/3 vabariigi territooriumist, kus keskmine absoluutne kõrgus ei ulatu tavaliselt üle 50 m.

Madal-Eesti on üldiselt merelisema kliimaga, kiviste muldadega, soode ja rabade poolest rikas, mille tõttu siin looduse ümberkujundamise abinõudest nihkuvad esiplaanile maakuivendamine ja kivide koristamine. Põllumaad on siin vähe. Liigniiskuse ärajuhtimine ja rohumaade pealtparandus ja põhjalik parandamine on siin põllumajandusliku maa juurdevõitmise, aga ka metsade juurdekasvu stimuleerimise peamiseks teeks.

Madal-Eesti looduslik keskkond ei sea üksnes takistusi

majandusliku arengu teele, nagu eeltoodust võiks järelda-
da. See osa Eesti NSV-st on rikas ka looduslike ressurssi-
de poolest, rikkam isegi kui Kõrg-Eesti. Kõigepealt paikne-
vad Madal-Eestis vabariigi metsarikkad alad, Kirde-, Vahe-
ja Edela-Eestis aga ka vabariigi peamised maavarad - põ-
levkivi ja turvas ning fosforiit; neile lisandub veel lub-
jakivi jt.

Madal-Eesti tähtsaks looduslik-ajalooliseks iseärasu-
seks on geograafiline asend veekogude ääres. Madal-Eesti
piiridesse jäävad ka kõik vabariigi mereranniku alad ühes
rannikumerega ning suuremate järvede kalda-alad. Sellest
tuleneb ka Madal-Eesti tähtsus mereakvatooriumi ja siseve-
tega seotud majandusharude arengus, nagu kalandus, mereloo-
made püük, veetransport; peaaegu täielikult kuuluvad Madal-
Eestisse alad, millel on soodsad eeldused merekuurortide ja
pukerajoonide väljaarendamiseks. Need on madalad liivase
põhjaga merelahe rannikud, järvekaldad, kuivad lütemetsad
jne.

K õ r g - E e s t i hõlmab üle 1/3 vabariigi territo-
riumist. Kõrg-Eesti piiridesse jäävad need alad, milleni pä-
rast mandrijää taandumist suurte jääpaisjärvede ja mere pea-
letungideaegsed veed ei ulatunud.

Kõrg-Eestisse jättis mandrijää maha rikkalikult põhi-
ja otsamoreenset materjali; sellel algas varakult mandri
biosfääri areng, mida ei pidurdanud ega katkestanud post-
glatsiaalsete veekogude mõju. Siin algas juba varakult mul-
la moodustumise protsess lainjal või künklikul reljeefil,
peeneserikkal ja hea dreenaariga põhi- või otsamoreensel läh-
tekivimil. Tulemuseks oli viljakate muldade ja nendel omakor-
da väärtuslike kuuse-segametsade teke. Sood ja soostunud alad
levivad siin üksnes reljeefi madalamates niisketes osades.

Kõrg-Eesti pole sisemiselt homogeenne, vaid sisaldab ko-
halike faktorite mõju tõttu eriilmelisi looduslikke komplek-
se, milles tõstatuvad erinevalt looduse ümberkujundamise prob-
leemid ja mis pakuvad ka erinevaid potentsiaalseid võimalusi
majanduselu arenguks. Nii näiteks on Lähme-Eestis parimad

tingimused vabariigis põllumajanduseks. Siin levivad hea viljakusega põllumaad ja ka parimad rohumaad jõeluhtade näol. Üksnes voorte vahelised nõod vajavad kuivendamist ja kultuuristamist. Suhe põllumaa ja rohumaade vahel on optimaalne. Lähme-Eestis vajab looduslik keskkond kõige vähem ümberkujundamist või, teisiti öeldes, teeb kõige vähem takistusi maaga seotud majandusharude arengule. Lähme-Eestil puudub aga otsene kokkupuude vabariigi suuremate veekogudega ja ta on vaeseim maavarade poolest.

Kõrg-Eesti teine csa - Lõuna-Eesti koosneb omakorda üsna erineva ilmega looduslikest kompleksidest. Üldiseks iseloomustavaks jooneks sellele vabariigi osale on asend devoni alal ja suure vahelduvusega reljeef. Nendest asjaoludest tuleneb ka rida probleeme põllumajanduse arengus, kõigepealt leetunud mullad ja nende lupjamise, erosiooni tõkestamise ja kõlvikute massiivistamise vajadus, põllumajanduse mehhaniseerimise kohandamine reljeefile jm. Kagu-Eesti kõrgustike ala pakub oma kauni maastikuga rohkesti potentsiaalseid võimalusi puhkemajanduse arendamiseks.⁵³

3. Looduslik-ajaloolise aluse seos inimese tegevuse vormidega.

Looduslik-ajaloolise alusena mõistame teatud territooriumi looduslike tingimuste ja ressursside kogumit ühes geograafilise asendiga, mis antud arenguastmel pakub teatud potentsiaalseid võimalusi majanduslikuks arenguks. Looduslik-ajaloolise potentsiaali mõiste sisaldab ühelt poolt looduslike tingimustega ja ressurssidega ning teiselt poolt geograafilise asendiga antud võimalusi tootlike jõudude arenguks teatud territooriumil. Looduslik-ajalooline potentsiaal on territooriumi kordumatuks omaduseks: selle ühiskonna teenistusse rakendamise peamised liikumapanevad jõud peitu-

---

⁵³ С.Я. НЕМНИК. К вопросу экономико-географической характеристики природы Юго-Востока Эст. ССР. - Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1957. Tallinn, 1958.

vad üldajaloolistes ja spetsiaalsetes sotsiaalmajanduslikes tingimustes. Ajaloo käigus on looduslik-ajaloolise potentsiaali inimese teenistusse rakendamise tulemusena kujunenud mitmesugused inimtegevuse vormid, mis erinevad üksteisest looduslik-ajaloolisest alusest sõltuvuse astme poolest.

Et leida vastus küsimusele, missugust osa looduslik-ajalooline alus on etendanud Eesti ala tootlike jõudude ruumilise organisatsiooni kujunemises ja missuguses ajalises järgnevuses see toimus, on vaja välja selgitada looduslik-ajaloolise aluse iseloomu ja inimtegevuse vormide omavahe- lise suhte tüübid. Niisugune vajadus tuleneb ühelt poolt sellest, et mitte kõik elualad ei sõltu ühtemoodi loodusliku keskkonna iseloomust ja geograafilisest asendist, teiselt poolt ei paku ka territooriumi looduslik-ajalooline alus igal pool ühesuguseid võimalusi kõigi inimtegevuse vormide arenguks. Näiteks territooriumil, kus on väga head tingimused põllumajanduse arenguks, võivad täielikult puududa eeldused hankiva tööstuse jaoks; maa-alad, mis hästi sobivad kuurordimajanduseks, pakuvad reeglina vähe põllumajanduseks jne. Kõik see teebki vajalikuks nende seaduspärasuste väljaselgitamise, mis valitsevad inimtegevuse vormide ja looduslik-ajaloolise aluse vahel. Teeme seda tüpoloogiat rakendades, mille aluseks võtame vastavate inimtegevuse vormide seostatuse astme territooriumi looduslik-ajaloolise alusega. Kasutades tähistamiseks sõna "rural" (maaline) eraldame 1) ruraalsed, 2) poolruraalsed ja 3) mitteruraalsed inimtegevuse vormid.⁵⁴

R u r a a l s e d on niisugused inimtegevuse vormid, milles tootmine toimub kogu loodusliku keskkonna vahetu mõju tingimustes ja inimeste poolt reguleeritava bioloogilise tehnoloogia alusel. Nii toimub tootmisprotsess eelkõige

---

⁵⁴ С.Я. Ныммик. Воздействие природы на формирование социально-экономических территориальных комплексов. Вестник Московского университета, серия У. География, 1959, № I.

põllu- ja metsamajanduses, aga ka puhkemajanduses, mis taastab loodusliku keskkonna abil inimese tervist. Inimtegevuse resultaat sõltub siin suuresti atmosfääri tingimustest (päikese radiatsioonist, sademete hulgast jne.), aga ka lito- ja biosfääri omadustest. Ruraalsete inimtegevuse vormide jaoks on paratamatult vajalik looduslik kompleks tervikuna.

Geograafia jaoks on eriti oluline see, et ruraalsetele inimtegevuse vormidele vastab tööobjekti lausaline territoriaalne paigutus. Nende areng ei kutsu reeglina esile rahvastiku kontsentratsiooni, vaid vastupidi: tootlike jõudude arenguga väheneb ruraalsetes majandusharudes töötava rahvastiku osatähtsus rahvastiku struktuuris. Tööobjekti lausalisele territoriaalsele levikule kohandub ka asustus, millel on hajus - dispersne iseloom. Kõik see avaldub ka Eesti NSV-s. Põllumajanduslikus Kagu-Eestis elab enamik elanikkonnast maal, domineerib haja-asustus; siin tuleb ka pinnaühiku kohta vähem juba investeeritud inime töö ja materiaalseid vahendeid (põhifonde) kui tööstuslikus Kirde- või Loode-Eestis.

P o o l r u r a a l s e d inimtegevuse vormid toetuvad oma arengus peamiselt ühele või teisele loodusliku keskkonna üksikule elemendile. Niisugusteks inimtegevuse vormideks on eelkõige hankiv tööstus, metsavarumine, kalandus, veetransport jne. Nende majandusharude areng saab üldse toimuda sel juhul, kui vastav kohalik looduslik eeldus on olemas. Poolruraalsete majandusharude paigutus on üldiselt seotud vastava ressursi loodusliku asukohaga; et enamiku maavarade või teiste looduslike ressursside paigutus on diskreetne, on ka vastav asustustüüp kas diskreetne-koldeline (kaevandusasulad) või diskreetne-lineaarne (kalurikülad rannikul jne.). Just poolruraalsed inimtegevuse vormid saavad kõige sagedamini sisemiselt tihedasti seotud sotsiaal-majanduslike territoriaalsete komplekside formeerumise aluseks. Selle protsessi ilminguks on rahvastiku ja põhifondide ruumiline koondumine. Eestis on poolruraalsete majandusharude ruumilise kontsentreerumise eredaimaks näiteks Kirde-Eesti, kus rikkaliku mineraalse toorai-

ne (põlevkivi) baasil täheldame põlevkiviga seotud majandusharude kompleksi arengut, selle baasil omakorda urbanisatsiooni astme (70,6%), rahvastiku (43,0 in/km²) ja põhifondide tiheduse kasvu.

M i t t e r u r a a l s e t e k s inimtegevuse vormideks võib nimetada neid, millel on üldse nõrk side loodusliku keskkonnaga, nagu töötlev tööstus, maismaa transport, enamik mittetootmissfääri harudest jne.

Mitteruraalsete elualade juures on loodusliku keskkonna mõju vahendatud teiste inimtegevuse vormidega ja looduslik faktor ei limiteeri ega määra nende paigutust. Ühes kohas soodustavad või takistavad looduslikud tingimused vähem või rohkem mitteruraalset inimtegevust, kuid nende mõju ei ole peamine paigutuse tegur. Sellele tüübile on iseloomulik tugev territoriaalse kontsentratsiooni tendents. Koondumise tõttu piiratud arvu väikese territooriumiga keskustesse nihkub mitteruraalsete tootmisharude puhul esiplaanile uus looduslik-ajalooline faktor - liikluse seisukohast soodus g e o g r a a f i l i n e a s e n d kas teede sõlmpunktide, peamiste magistraalide või enam arenenud majanduskollete jne. suhtes. Geograafiline asend omandab mitteruraalsete inimtegevuse vormide materiaal-tehnilise baasi rajamisel iseseisva looduslik-ajaloolise faktori tähenduse.

Suurele mitteruraalsete inimtegevuse vormide ülekaalule vastab ka suur rahvastiku ja põhifondide tihedus ning kõrge urbanisatsiooniaste. Mitteruraalsetele inimtegevuse vormidele on iseloomulik koondumine suurteks linlikeks asulateks; niisugust asulastiku tüüpi võib nimetada tsentriptaalseks. Eesti NSV-s etendas ja etendab ka praegu geograafiline asend kõige suuremat osa Loode-Eesti ja selle tuumiku - Tallinna tööstussõlme arengus. Tabelisse 7 on koondatud mõningaid näitajaid Eesti NSV territooriumi looduslik-ajaloolise aluse regionaalsete erinevuste kohta.

T a b e l 7 .

Esti NSV territooriumi looduslik-ajaloolise aluse
regionaalseid erinevusi.

Sotsiaal-majanduslik territoriaalne komp- leks	Geograafilisel asendil on suur (++), väike (+) täht- sus, ei ole (-) tähtsus	Mere- või järveakvatoo- riimil on suur (++), väike (+) osatähtsus, ei ole (-) tähtsus	Peamised looduslikud tingimused ja ressursid					Põllumajanduslikud kõlvikud		
			Põlevkivi	Turvas	Põsforiit	Metsasus %	Puidu tagavarad (%) vabariigi kogutaga- varadest)	Metsavarud	Põldu põllumajanduslike kõlvikute struktuuris	% kogu vaba- riigis
1. Loode-Eesti	++	++	-	28,0	25,0	36,0	23,0	39,0	25,5	21,7
2. Kirde-Eesti	-	+	100,0	13,2	75,0	45,0	19,0	52,0	14,5	14,8
3. Kagu-Eesti	+	+	-	25,0	-	33,0	33,0	57,0	32,0	40,5
4. Edela-Eesti	++	++	-	32,3	-	38,0	19,0	44,0	19,0	18,6
5. Lääne saared	++	++	-	1,5	-	37,0	6,0	21,0	9,0	4,4
Kokku vabariigis			100,0	100,0	100,0		100,0		100,0	100,0

III. EESTI NSV TERRITORIUMI MAJANDUSGEOGRAAFILISE DIFERENTSEERUMISE AJALOOLINE JÄRGNEVUS.

Maade ja rajoonide käsitus nõukogude majandusgeograafias sisaldab reeglina vastava uurimisobjekti ajaloolise arengu käsitlust. Niisugune traditsioon toetub V.I. Lenini ideele vaadelda nähtust või protsessi sellelt seisukohalt, kuidas ta tekkis, missugused peamised etapid ta oma arengus on läbinud ja milliseks ta on muutunud nüüd.⁵⁵ See tähendab dialektilise meetodi ühe olulisema printsiibi, historismi rakendamist uuritava objekti sügavama tunnetamise eesmärgil. Majandusgeograafiline nähtustik muutub väga kiiresti ajas. Sellepärast on ajaloolise meetodi rakendamine just selles teadusharus eriti vajalik.

Kaasaegne geograafiline tööjaotus on looduslik-ajaloolise potentsiaali ühiskonna teenistusse rakendamise loomulik tulemus. Selle protsessi jälgimine üld- ja majandusajaloolisel taustal ongi territooriumi majandusgeograafilise diferentseerumise ajaloolise järgnevuse uurimise sisuks.

Järgnevas püüame jälgida looduslik-ajalooliste eelduste kasutuselevõttu tootlike jõudude arengus ja sellest tulenevat geograafilise tööjaotuse kujunemist Eesti territooriumil. Üksnes põgusalt puudutades kaugemas minevikus läbitud teed, suuname peatähelepanu viimase kolme sajandi (18.-20.) jooksul toimunud muutustele. Alustame

---

⁵⁵ V.I. Lenin. Teosed. 29. kd. Tallinn, 1954, lk. 437.

Eesti ala lõpliku liitmisega Venemaa külge 18. sajandi alguses.

1. Põhijooni tootlike jõudude arengust ja geograafilise tööjaotuse kujunemisest enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni.

18. sajandi alguseks oli Eesti ala majanduselu põhiharuks põllumajandus, mis oli läbinud 36-sajandilise arengutee. See tähendab seda, et mere ja mereranniku, suuremate siseveekogude ning nendeäärsete metsade (Madal-Eesti) ressursside kasutamisel oli raskuseks Eesti majanduselus kandunud peamiselt harimiskõlbliku viljakandva maa poolest rikkasse Kõrg-Eestisse.⁵⁶

Põllumajanduse kõrval aga hakkas varakult juurduma ka tehniline mõte, haarati majanduslikku käibesse üha uusi loodusjõude ja ressursse. Arvatavasti juba varasel feodalismi ajal hakati veejõudu transformeerima mehhaaniliseks jõuks vesiratta abil ja tuulejõudu tuuliku abil algul teravilja jahvatamiseks, hiljem aga paljudeks teisteks otstarveteks. XVI sajandil käivitati veejõu abil tööpinke juba riidevanutamisel, laudade saagimisel, vasetagumisel, hiljem ka paberi ning klaasi tootmisel jne. Sellega ühenduses kasvas töötöotlikkus ja kujunes välja manufaktuurtööstus. Manufaktuurtööstuse areng toetus esmajoones kohalikule mineraalsele toorainele (liiv, savi, lubjakivi) ja metsale. Kohaliku tooraine kõrval aga tekkisid ka juba töökojad juurdeveetaval toorainel (vask jm.). Niisiis oli 18. sajandi alguseks kasvava rahvusvahelise tööjaotuse raamides Eesti ala looduslik-ajaloolise aluse ressurssidest haaratud majanduslikku käibesse kronoloogiliselt kalaresursid, ja hilloomad, viljakandev maa, vee- ja tuulejõud ning oli alanud ka metsa ja mineraalse tooraine töötlemine manufak-

⁵⁶ Eesti NSV ajalugu. (Kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. G. Naan. Tallinn, 1952, lk. 14.

tuuritööstuse vormis. Ühiskonna arengu varasemal arenguastmel tekkinud poolruraalsed inimtegevuse vormid (kalandus ja jahindus) olid taandunud ja maad andnud ruraalse rühma põhiharule - põllumajandusele. Viimasega paralleelselt ja ühenduses olid tekkinud uued poolruraalsed majandusharud, nagu hankiv tööstus, metsa ülestöötamine, ja hakkasid ilmuma juba töötleva tööstuse "alumiste korruste" harud nagu tekstiilitööstus jt. Kuid majanduselu raskuspunkt asus siiski põllumajanduses.

a. Muutusi 18. sajandil.

Eesti ala ühendamine Venemaaga lõi soodsad tingimused Põhjasõja purustuste likvideerimiseks, majanduse taastamiseks ja edasiarendamiseks. Ülevenemaalise turu kujunemisprotsess haaras aja jooksul ka Eesti ala. Elukõige süvenes geograafiline tööjaotus Eesti ja Vene impeeriumi loodeosa vahel. Töötleva tööstuse järsk tõus Venemaal ja sellega kaasnev linnade ja linnarahvastiku pidev kasv ei saanud mõju avaldamata jätta ka põllumajandusele. Eesti ala naabruses 1703. a. rajatud Peterburg, mille elanike arv lühikese ajaga kasvas 70 000-ni (1725. a.), 1800. aastaks aga juba 200 000-ni, sai ühes Pihkvaga suuremahuliseks turuks eesti põllumajandus- ja hiljem ka tööstustoodetele ning kujunes nii oluliseks faktoriks Eesti ala tootlike jõudude arengus.

Kohalik mõisamajandus säilitas ja arendas edasi majanduslikke sidemeid ka Lääne-Euroopaga. Niisiis ongi 18. sajandile iseloomulik süvenev geograafiline tööjaotus Vene impeeriumi raamides, aga ka Lääne-Euroopaga.

18. sajandi esimesel poolel domineeris Eesti ala põllumajanduses veel teraviljamajandus. Teravilja müüdi peamiselt Vene kroonule ja ka välismaale. Viljahindade langus sajandi teisel poolel stimuleeris mõisnike uute sissetulekuallikate otsingutele, mis leiti piiritustööstuses. Viimase peamiseks turuks sai Ida-Eestile Vene impeeriumi pealinn Peterburg ja Pihkva, Lõuna-Eesti mõisamajanditele ka Riia; peale selle turustati piiritust kohalikes linlikes keskustes ja

maakõrtsides. Viinavabrikute arv kasvas väga kiiresti, eriti sajandi viimasel veerandil. 1760. a. olid Eesti kubermangus ainult mõned üksikud viinavabrikud, 19. sajandi algul oli neid juba 650 - 700.⁵⁷

Piirituse tootmise tooraineks oli teravili, sellega ühenduses olid paremas olukorras just need Eesti osad, kus olid head looduslikud eeldused teraviljakasvatamiseks ja mis asusid peamiste liiklusteede ääres, nimelt Kõrg-Eestis. Eriti hoogsalt arenes piiritustööstus Viljandi- ja Tartumaal. Siinsed mõisamajandid ei töödeldnud piirituseks mitte ainult oma teravilja, vaid ostsid seda lisaks veel Järva- ja Virumaalt. Lääne- ja Põhja-Eestis jäi peamiseks kaubaartiklikaks endiselt teravili.

Piiritustööstuse arenguga seoses tekkis ka esimene kaubalise karjakasvatuse haru, nimelt lihaloomade nuumamine piiritustööstuse jäätmete baasil. Peterburi turult ostetud mullikaid aeti nuumale Eesti mõisatesse ja müüdi hiljem samal turul suure vaheltkasuga. Nii tekkis Kesk- ja Lõuna-Eesti põllumajanduses omapärane põllumajanduslik-tööstuslik tootmiskompleks - teravili - piiritustööstus - nuumakari -, mis jäi mõisamajandite peamiseks sissetulekuallikaks terve järgneva sajandi jooksul.

Kagu-Eestis tekkis 18. sajandi jooksul uus kaubalise taimekasvatuse haru - linakasvatus. Linakasvatus levis Kagu-Eestisse peamiselt Pihkva kubermangust. Müügilina kasvatati kõige enam Räpina, Vastseliina, Karula, Rõuge, Tarvastu ja Halliste ümbruses. Kui teraviljale toetuv tootmisharude kooslus arenes peamiselt mõisamajandites, siis linakasvatus sai peamiseks sissetulekuallikaks talumajanditele. Nii üks kui teine neist stimuleeris põllumaa laiendamist. Sellega ongi seletatav põllumaa suur osatähtsus just Kesk- ja Kagu-Eesti kõlvikute struktuuris.

---

⁵⁷ O. Ibius. Piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest XVIII ja XIX sajandil. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1959, nr. 1, lk. 48.

18. sajandil oli kaubalis-rahaliste suhete kandjaiks peamiselt mõisamajandid. Kapitali kiire akumulatsioon tekitas mõisates erilise majandusliku aktiivsuse. Raha hakati kulutama uhkemaks elamiseks, toredate häärberite, aga ka majandushoonete ehitamiseks. Kõigeks selleks oli aga vaja ehitusmaterjale. Samaaegselt tekkis suur nõudmine ehitusmaterjalidele ka Peterburis ja Tallinnas. Nii algaski kiire ehitusmaterjalide tööstuse areng: mõisates rajati telliselööve, lubjaahje, potase- ja klaasikodasid,⁵⁸ aga ka saeveskeid. See mõisate ettevõtlikkus sai talurahva ekspluaateerimise kasvu allikaks, ühtlasi tähendas see ka kohaliku mineraalse tooraine (liiv, savi, lubjakivi jt.) ning metsa kasutamise laiendamist. Tuleb aga märkida, et nende ettevõtete paigutust ei määranud niipalju vastavate ressursside paigutus, kui võrd just kapitali akumulatsiooni tingimused. Vastavalt sellele rajati ehitusmaterjalide tööstuse ettevõtted peamiselt Kesk-Eesti mõisates.

Eriti silmapaistvaks tööstuspiirkonnaks kujunes sellel perioodil Põltsamaa ümbrus. Lossiomaniku major W.J. v. Lauw initsiatiivil arenes tööstusrajoon, milles ehitusmaterjalide tööstuse (potas - Võisikul, klaas - Laashoonel, peeglid - Kamaris jt.) kõrval tekkisid ka vasesepatöökoda, trükkikoda jt. ettevõtted. Nagu selgub A.W. Hupeli töödest, oli Põltsamaa sellel perioodil Eesti alal ka silmapaistev kultuurikolle.

Lisaks juba eelmisel sajandil tekkinud ettevõtetele ilmus 18. sajandi teisel poolel rida uusi manufaktuure ka Põhja-Eestis, eriti Tallinnas; üheks suuremaks ettevõtteks Eesti alal aga kujunes ka 1740. a. rajatud Räpina paberimanufaktuur. Tööstus tootis esialgu kohalikeks vajadusteks, hiljem ka kaugema, eriti Peterburi turu tarbeks.

Eesti ala majanduselu arengut ei mõjustanud üksnes Vene turg, vaid ka majanduslikud sidemed Lääne-Euroopaga.

---

⁵⁸ E. Varep. Klaasitööstusest Eestis. Peatükk Eesti loodusvarade kasutamise ajaloost. - "Eesti Loodus", 1962, nr. 3 - 4.

18. sajandiks oli maailma rahvusvahelise suhtlemise raskuse kandunud Atlandi ookeanile. Eriline tähtsus oli sellel asjaolul ka Loode-Euroopale ja eriti Balti merd ümbritsevatele maadele. Juba aastatuhande jooksul oli meresõit ja ülemerekaubandus olnud ajendiks sadamamajanduse ja -linnade arengule Balti mere sügavate, merelainetuse eest kaitstud lahtede ääres ja jõgede suudmetes. Nii kasvasid ja arenesid ka Tallinna, Pärnu, Narva jt. linnad, mis olid peamisteks toetuspunktideks kaubavahetuses Lääne-Euroopaga. 18. sajandi ülemerekaubanduse peamisteks kaubaartikliteks olid mets ja lina. Metsa- ja linakaubanduse keskusi kujunesid eelkõige need sadamad, mis olid siseveeteedega seotud kaugema metsarikka tagamaaga, kus ka linakasvatus oli tähtsaks sisetulekuallikaks. Niisugused tingimused olid Narval ja Pärnul.

Narva tagamaa hõlmas Peipsi basseini nii Eesti kui ka Vene alad - Novgorodi ja Pihkva kubermangu. Siit liikusid Narva mets ja ka lina. Teiseks Eesti väljaveosadamaks kujunes Pärnu, mille tagamaa oli rikas metsa poolest ning mida Pärnu jõgi ja selle lisajõed sidusid Liivimaa linakasvatuspiirkonnaga.

Tallinna kaudu läks Lääne-Euroopasse peamiselt teravili Põhja- ja Lääne-Eestist ja saabusid sisseveetavad kaubad, nagu sool, metall jne. Neid peamisi kaubanduskeskusi - sadamaid toetasid sisemaal kesk jõukaid põllumajanduspiirkondi liiklusteede sõlmedes tekkinud linnad nagu Tartu, Viljandi, Rakvere, Paide jt.

Tartu kohta tuleb küll märkida, et ta jäi 18. sajandil oma geograafiliselt asendilt ebasoodsasse olukorda ja seda järgmisel põhjusel : lasus ju sellel perioodil majanduselu raskusest feodaalses mõisas nii põllumajandusliku kui ka tööstusliku tootmise alal. Kagu-Eesti keskosast nagu veelahkelt hargnesid kaubandusliku suhtlemise peasuunad põhja- (Tallinn), kirde- (Narva ja Peterburg), lääne- (Pärnu) ja lõuna-suunas (Pihkva ja Riia). Tartu ise oli aga veel liialt väike,

et olulisel määral olla turuks ja stimuleerida kaubandus-
kapitali akumulatsiooni.

Eeltoodut kokku võttes võib öelda, et 18. sajandil, eriti selle teisel poolel, oli Eesti ala tootlike jõudude arengule ja paigutusele iseloomulik rida uusi jooni. Laieneb looduslik-ajaloolise aluse potentsiaalsete võimaluste kasutamine; veekogude akvatooriumide, nende ressursside ning põllumaa kõrval hakkavad üha suuremat osa etendama maavarad ja mets. Majanduselu struktuur muutub võrreldes eelmise sajandiga võrratult keerulisemaks. Tootlike jõudude arengus hakkavad suuremat osa etendama mitteruraalsed elualad, mis koonduvad linlikesse asulatesse; sellega ühenduses omandab geograafiline asend üha suurema tähtsuse paigutuse faktorina rahvusvahelise suhtlemise peasuundade suhtes.

Vaadeldaval perioodil süvenes Eesti ala sisemine geograafiline tööjaotus. Ilmnesid need protsessid, millest kirjutab V. I. Lenin "See spetsialiseerumisprotsess, mis eraldab üksteisest mitmesuguste toodete töötlemise liigid, luues üha suurema arvu tööstusharusid, tuleb nähtavale ka põllumajanduses, luues põllumajanduse spetsialiseeruvad rajoonid ..."⁵⁹

Majanduselu raskuskese lasus Kesk- ja Lõuna-Eestis. Siin komplekseerus põllumajandus töötleva tööstusega ja teenindas oma toodanguga peamiselt Vene impeeriumi sisemist geograafilist tööjaotust.

Eesti ala äärmise kaguosa lina ühes Peipsi ja Pärnu jõe basseini metsaga liikus Narva ja Pärnu kaudu Lääne-Euroopasse. Sinna läks Tallinna kaudu ka Lääne- ja Põhja-Eesti teravili.

---

⁵⁹ V. I. Lenin. Teosed. III kd. Tallinn, 1950, lk. 16.

b. Eesti ala majanduse spetsialiseerumise põhihooni
19. sajandi esimesel poolel.

19. sajandi alguses, pärast agraarreformi (Eestimaal - 1816 ja Liivimaal - 1819), tekkisid Eesti alal tingimused kapitalistlike tootmissuhete edasiseks juurdumiseks ja Eesti ala majanduselu üha tihedamaks seostumiseks Vene impeeriumi loodeosaga. Põllumajanduse arengus hakkas aga ikka enam kaasa kõnelema siseturg. Siin oli kõige olulisemaks faktoriks linnade ja linnarahvastiku kasv. 1782 - 1825 kasvavas linnaelanike arv ligikaudu 28 000-lt 34 000-le.⁶⁰

Kui 18. sajandi kaubamajandus haaras üksnes mõisamajandeid, siis 19. sajandi algul maakaubanduse keelu likvideerimisega (1810) hakkasid kaubamajandusest enam osa võtma ka talumajapidamised. Talumajandite turu suhete arengumises omandasid erilise koha laadad. Eriti Tartu ja Vastseliina laadale saabus kaupmehi paljudest Venemaa loode- ja lääneosa linnadest. On ju selge, et nõrk kohalik turg ei saanud eriliselt mõjustada Eesti ala majanduse spetsialiseerumist, kuid ta andis siiski võimaluse talupojale kaubamajandusest osavõtuks, oma vajaduste mitmekülgsemaks rahuldamiseks ja kapitali esmaseks akumulatsiooniks. See omakorda andis ometi tõuke talumajandite spetsialiseerumiseks.

Mõisamajandites jäi endiselt majanduselu põhialuseks tootmistsükkel - teraviljakasvatus - piiritustöööstus - nuumkarjakasvatus. Sõltuvus turust ja kapitalistlik konkurents ajendasid maa parema harimise, ülemineku mitmepõllusüsteemile ja uute taime- ning loomakasvatusharude tekkimise. 19. sajandi algul juurutati Eesti ala põllumajanduses kaks uut kultuuri - kartul ja ristikkein - ning tehti katse meriinolambaid kasvatada. Kõik need kolm põllumajanduse uut struktuuri elementi ilmusid mõisamajanduses ja seostusid olemasoleva tootmistsükliga.

Ristikkein toodi sisse eelkõige söödaks nuumkarjale.

---

⁶⁰ Eesti NSV ajalugu. I kd. Tallinn, 1951, lk. 641.

Ristikhein jäi Eesti ala põllumajanduses püsima ja on hiljem etendanud suurt osa produktiivloomakasvatuse arengus. Kolme-neljakümnendates aastates, kalevitööstuse tekkimisega Eesti alal lootsid mõisad saada suuri sissetulekuid villast ja juurutasid meriinolambakasvatust. Niisiis tekkis uus kaubalise loomakasvatuse haru, mis hiljem levis mõisatest ka talumajapidamistesse.

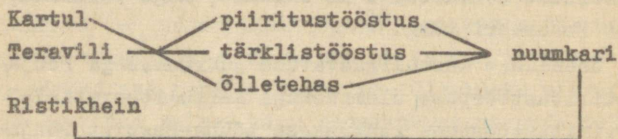
Kartul toodi Eesti alale sisse juba 18. sajandi viimasel veerandil. Algul kasvatati teda üksnes mõisates, 19. sajandi esimesel poolel nihkus ta sealt ka talumajapidamistesse. Algul ainult toidukultuurina kasutatud kartul kujunes heaks tooraineks piiritus- ja tärklistööstusele. Kartul juurdus vähem Kesk- ja Lõuna-Eestis, mis oli vana teraviljakasvatuse piirkond, kuid nihkus Põhja-Eestisse. Seal on kartulikasvatuse tänini iseloomulikuks taimekasvatuse haruks. Niisuguses territoriaalses spetsialiseerumises etendasid ühelt poolt osa looduslikud tingimused, aga ka juru lähedus. Nimelt on Põhja-Eesti kivised jämedad rähkmullad vähem sobivad teravilja kasvatamiseks, kuid annavad heade maitseomadustega kartuli suuri saake. 1840. - 1860. a. moodustas kartulikasvatusest saadav tulu mõisamajandites üle 25 % kogutulust. Talumajandites sai kartul eriti Põhja-Eestis peamiseks rahalise sissetuleku allikaks ja etendas suurt osa talude päriks ostmisel. Kartulikasvatust stimuleeris ka linnade, nagu Tallinna, Narva ja eriti Peterburi turg.⁶¹

Ühenduses kartulikasvatuse juurdumisega Põhja-Eestis ja piiritustööstuse üleminekuga kartulitoorainele nihkus ka piiritustööstuse raskuskese Lõuna-Eestist Põhja-Eestisse. Kui 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses oli just Liivimaa peamine piirituse tootja, siis sajandi teisel poolel tootis Eestimaa piiritust ligikaudu poolteist kuni kaks korda enam kui Liivimaa. Samal perioodil juurdus Eesti ala mõisates õlletööstus.

⁶¹ Eesti NSV ajalugu. II kd. Tallinn, 1963, lk. 29.

Eriline koht 19. sajandi Eesti ala põllumajanduse struktuuris kuulus linale. Linakasvatus on üks vanemaid põllumajandusharusid. Pikakiuline lina kasvab hästi parasjaheda kliima tingimustes, kus puuduvad teravad ööpäevased temperatuuri kõikumised, ja talub hästi nõrgalt happelisi muldi. Niisugused tingimused on Lõuna-Eestis. Nagu nägime, arenes kaubaline linakasvatus 18. sajandi teisel poolel eriti Kagu- ja Lõuna-Eestis. Teravilja ja ka hiljem piirituse turustamise raskused Peterburi turul sundisid Balti, sealhulgas ka Eesti linakasvatatajaid kasutama soodsaid linahindu Lääne-Euroopa turgudel ja ka sadamate lähedust (Pärnu, Riia). 19. sajandil sai aga linakasvatus eriti talumajanditele sissetulekuallikaks. Kaubalise linakasvatuse kiiret juurdumist talumajandites võimaldas see, et linakasvatus tuleb toime väikse ulatusega kapitalimahutustega: piisas üksnes maatükist ja linaseemnest, lina harimiseks aga rakendati talvel mõisatööst vabal ajal talupoegade perekonnaliikmete tööjõudu. Linast saadav rahaline sissetulek etendas sajandi teisel poolel Lõuna-Eestis erilist osa kapitalistlike tootmissuhete arengus (talude päriksostmisel) ja Eesti külaühiskonna diferentseerumisel.

Põllumajanduse struktuuris laienes esialgu teraviljale, hiljem kartulile ja teraviljale toetuv tootmistsükkel.

Lõuna-Eestis lisandus sellele veel lina, kuid vähem mõisates kui talumajapidamistes.

Välismajanduslikus suhtlemises orienteerus Kesk- ja Põhja-Eesti põllumajandus peamiselt Venemaa siseturule, mi Eesti ala linnade kui ka Peterburi turu kasvavate vajaduste

rahuldamisele. Märkigem, et 19. sajandi keskel oli Peterburi elanike arv kasvanud juba üle 500 000. Lõuna-Eesti põllumajandus, eriti linakasvatus, kaldus aga Riia ja Pärnu kaudu Lääne-Euroopa kaubanduse mõjusfääri ja seostus sealse turu konjunktuuriga.

19. sajandi esimesel poolel hakkas Eesti ala majanduses põllumajanduse kõrval üha suuremat osa etendama töötlev tööstus. Toetudes kohalikule tööjõule, kütusele ja energiaallikatele tekkis rohkesti töötleva tööstuse ettevõtteid, mis osalt kasutasid kohalikku, osalt juurdeveetavat toorainet. Erinevalt piiritustööstusest olid need tööstusettevõtted vähem seotud põllumajandusega. Suur osa oli aga määratud kaugema turu jaoks.

19. sajandil jätkus juba eelmistel sajanditel alanud ehitusmaterjalide tööstuse areng kohalikul mineraalsel toorainel. Eriti maksab see klaasitööstuse kohta. Põltsamaa tööstuspiirkonnas laiendati Võisiku potase- ja Meleski klaasi- ja peeglitööstust. Uus klaasitööstuse kolle tekkis Lääne-Eestis - Käru-, Vändra, Lelle-Eidapere klaasikoda-de näol. Uued ehitusmaterjalide tööstuse ettevõtted tekkisid ka suurtes tarbimiskeskustes Tallinnas, Tartus. Endiselt töötasid väiksed mõisate telliselöövid, lubjaahjud jne.

19. sajandil jätkus paberitööstuse areng. Tallinnas juba 1644. a. rajatud Ülemiste paberiveskist sai 1828. a. paberivabrik; Räpina paberimanufaktuur varustati uue tehnikaga; peale nende suuremate töötasid lühemat aega veel kolm paberiveskit Narvas, Uue-Võidus ja Kloogal. Toorainena kasutati peamiselt riidekaltse,⁶² mida osteti kokku nii linnast kui ka maalt, eriti aga linakasvatuse piirkonnast Lõuna-Eestist.

Linnade ja linnarahvastiku kasv ning sõjaväe vajadused ei mõjutanud üksnes põllumajanduse, vaid ka kerge- ja eriti tekstiilitööstuse arengut. Tekstiilitööstusest al-

---

⁶² O. Karma. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tallinn, 1963, lk. 87.

gaski ka Eesti alal üleminek vabrikutööstusele. Kalevivabrikud tekkisid eelkõige kohaliku energia-allika (Narva jüga, Pärnu jõe veejõud), kohaliku kütuse (Kärdla) ning odava tööjõu baasil. Nii rajati esimesed 3 kalevivabrikut ajavahemikus 1819 - 1825 Narvas (nendest jäi püsima ainult üks), Sindis (1832) ja Kärdlas (1829). Masinad saadi peamiselt välismaalt, tooraine - vill - aga osalt Balti kubermangust, osalt Venemaa teistest osadest ja ka välismaalt. Kõige enam toetus kohalikule toorainele Kärdla kalevivabrik. Sindi vabriku ehitamiseks rajati kohapeal ka ehitusmaterjalide tööstuse ettevõtte: lubjaahi, telliselööv; saeveski töötas Sindis juba varem. Vabrik töötles algul peamiselt kohalikku ja hiljem ka Venemaa teistest osadest saadavat villa. 1830 - 1846 töötas ka Tartus suurem kalevivabrik, väiksemad ettevõtteid töötasid aga Tallinnas, Pärnus jm. Kalevitööstuse areng andiski tõuke meriinolambakasvatusele Eestis, mis tekkis peamiselt mõisates. Ülemere-laevaliikluse ja majandusliku suhtlemise arenemisel orienteerusid püsimajäänud ettevõtteid Lääne-Euroopa ja hiljem Austraalia villale.

Vaadeldaval perioodil tekkis juba ka üksikuid väiksemaid metallitöötlemis- ja masinaehitusettevõtteid Narvas, Tallinnas ja Sindis. Need kujutasid endast osalt suuremate ettevõtete mehhanikaosakondi, osalt aga iseseisvaid ettevõtteid.

19. sajandi esimesel poolel laiendati ka metsa ülestõõtamist ja saagimist peamiselt Narva ja Pärnu tagamaal; tekkis tikutööstus Tallinnas ja Tartus. Samuti rajati tekstiilitööstuse huvides mõned keemia- ja ka nahatööstusettevõtteid.

Eeltoodut kokku võttes võib Eesti ala majandusgeograafilises diferentseerimises täheldada järgmisi tendentse. Ka sellel perioodil domineeris majanduse struktuuris põllumajandus. Viimane aga rikastus turu konjunktuaari mõjul uute struktuurielementidega. Põllumajandusega seoses ja selle kõrval arenesid kiiresti mitteruraalsed elualad, nagu töötlev

tööstus, transport, linnamajandus jne. Kaubamajandus haaras vaadeldaval perioodil üha enam ka talumajandeid. Süvenes geograafiline tööjaotus Eesti alal ja tugevnesid majanduslikud sidemed Vene impeeriumi teiste osade ning Lääne-Euroopaga. Selle tulemusena ilmses Eesti ala majanduselus ikka enam ja enam kaugemate maade mõju (uued kultuurtaimed, masinad jne.).

d) Nihkeid tootlike jõudude arengus ja paigutuses⁶³

19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses.

Eesti ala majandusliku spetsialiseerumise mõistmiseks (19. saj. teisel poolel ja 20. saj. alguses) on vaja arvestada ühelt poolt maailma tootlike jõudude arengus selleks ajaks saavutatud taset ja teiselt poolt muutusi kohalikes sotsiaal-majanduslikes tingimustes.

Kodanlikud reformid Eestis aastail 1860–1870 tõid kaasa olulisi muutusi tootlike jõudude arengu sotsiaal-majanduslikes tingimustes. Teorendi kaotamine, talupoegade liikumisvabaduse laiendamine, tsunftisunduse kaotamine ja linnade reform ning teised muutused talupoegade ja linnaelanike õiguslikus seisundis kõrvaldasid takistused kapitalistlike tootmissuhete arengu teelt. Tekkis vabapalgaline tööjõud. Kõige selle tulemuseks oli mittepõllumajanduslike tegevusalade (tööstus, kaubandus) kiire kontsentreerumine, linnade ja linnarahvastiku erikaalu kasv. O. Karma andmeil toimusid Eesti maa- ja linnarahvastiku vahekorras järgmised muutused: ⁶³

	1863. a.	1897. a.
Rahvaarv	723 000	985 850
Linnarahvastik	64 000	181 000
Selle erikaal kogu rahvastikus	8,8 %	18,4 %

⁶³ O. Karma. Tööstuslikult revolutsioonilt .... Op. cit., lk. 104.

Võrreldes 1881. aastaga kasvas kaubandus-tööstuslik rahvastik 15,6 %-lt 25,1 %-le, põllumajandusliku rahvastiku erikaal aga vähenes samal ajal 77,0 %-lt 68,0 %-le.⁶⁴ See kõik tähistab linnastumisprotsessi kiiret arengut. Toodud arvud aga kõnelevad ka sellest, et vaadeldaval perioodil jääb majanduselu struktuuris siiski endiselt domineerima põllumajandus.

19. sajandi teisel poolel oli enamik Lääne-Euroopa maid läbi teinud tööstusliku revolutsiooni ja elas tööstusliku kapitalismi kiire arengu tingimustes; ka USA-s kõrvaldati kodusõja tulemusel sotsiaal-majanduslikud tõkked tööstuse arenguteelt. Aurulaevandus valitses merel ja sidus Euroopa tihedate majanduslike sidemetega Ameerikaga, Austraalia-ga ja Aafrikaga. Maismaatranspordis tegi võidukäiku raudtee. Raudteede ehitamise palavik haaras 19. sajandi teisel poolel Venemaa, sealhulgas ka Eesti.

Esimene raudtee Eesti alal läks käiku 1870. aastal. Selleks oli Peterburi-Tallinn-Paldiski liin, millel oli kaugeleulatuv tähtsus nii ülevenemaalises kui ka Eesti ala geograafilises tööjaotuses. Tartu seoti eelmise liiniga üle Tapa (valmis 1876); Tartu-Valga liin valmis 1887. a., 1889. aastal lõpetati ka Pihkva-Võru-Valga liini ehitamine.⁶⁵

Kitsarööpmelise raudtee ehitamine sajandi lõpul lõi ka Lääne-Eestile avaramad võimalused arenguks; Valga-Pärnu ühes Mõisaküla-Viljandi haruteega valmis 1897. a. Sajandi lõpul (1900. a.) ühendati Viljandi ka Tallinnaga, samuti valmis samal aastal Paide-Türi liin. Väga oluline välismajanduslike sidemete arengu seisukohalt oli Tallinna sadama väljaehitamine.

Venemaa põllumajandus elas 19. sajandi kuuekümnendates aastates üle sügavat kriisi. See ei jättnud puutumata ka Eesti ala põllumajandust. Eriti raskeks läks turu leidmine pii-

---

⁶⁴ Eesti NSV ajalugu. II kd., Tallinn, 1963, lk. 117.

⁶⁵ Eesti NSV ajalugu. II kd., Tallinn, 1963, lk. 120.

ritusele. Pealegi maksustas Vene valitsus piirituse aktsiisimaksuga ning küüdikohustuse kaotamisega lisandusid veel transpordikulud. See põhjustas ühelt poolt sissetulekute vähenemise piiritustööstusest ja teiselt poolt uute sissetulekute otsingud. Kõige selle tulemuseks olid struktuuri- lised nihked Eesti ala põllumajanduses. Ühelt poolt hakkas ilmema piiritustööstuse erikaalu vähenemise ja õlletööstuse kasvu tendents; teiselt poolt kasvas järsult huvi piimakarjanduse vastu, mille loomulikuks järelduks oli ka piimatööstuse tekkimine Eesti alal. Viimase ajendiks oli nii Eesti linnade kui ka Peterburi vajadused toiduainete järele.

Üleminek piimakarjakasvatusele algas jälle kõigepealt mõisamajandites. Viimastes oli selleks olemas mitmeid eeldusi: mõisatel oli küllalt käibekapitali, mis oli vajalik karja ostmiseks ja ka piima töötlemise organiseerimiseks, meiereihoonete ehitamiseks, separaatorite jm. hankimiseks. Mõisnikel oli ka nuumkarjakasvatamisel omandatud kogemusi; neil oli oskusi ristikheinakasvatuseks ning mõisate käes olid ka parimad heinamaad. Sajandi keskel arenes mõisates hoogsalt tõuaretus: algul osteti välismaalt mitmesugust tõugu veiseid, 1862. a. läks aga enamik Lõuna-Eesti mõisaid angli ja Põhja-Eesti mõisaid hollandi-friisi tõugu karja aretamisele. Silmapaistvat osa Eesti tõuaretuse ajaloos etendas vene akadeemik Aleksander F. Middendorf (1815-1894).⁶⁶

Piimakarjakasvatusega ühenduses hakkas arenema ka piimatööstus; 1860. - 1870. a. rajati meiereid peaaegu igas mõisas. Nii saigi piimakarjakasvatusest 19. sajandi teisel poolel mõisamajandite peamine sissetulekuallikas.

Talumajandites algas üleminek piimakarjakasvatusele alles XX sajandi alguses. Seda soodustas ka ühispiimatalluste rajamine. See kõrvaldas kõige olulisema takistuse pii-

---

⁶⁶ A. Pung. Tõuaretustöö aluseid Eesti NSV piimakarja taastamisel. Tartu, 1947, lk. 10.

makarjakasvatuse arengu teelt, nimelt raskused piima töötlemisel. Esimene piimaühing rajati 1908. a. Imaveres Põltsamaa lähedal. Sellega algas talupoegade piimanduskooperatiivide rajamine, mis etendas suurt osa Eesti piimakarjanduse arengus käesoleva sajandi esimesel poolel.

Piimakarjakasvatus ei olnud seega lihtsalt uus põllumajandusharu, vaid kutsus esile suuri nihkeid põllumajanduse struktuuris ja paigutuses üldse. Kõigepealt hakkas taanduma piiritustööstuslik tootmiskompleks piimatööstusliku ees - viinaköögid hakkasid asenduma meiereidega; taimekasvatuses laiendati ristikheina ja teiste söödakultuuride erikaaalu, hakati kasvatama kartulit ka karjasöödaks.

Piimakarjakasvatus juurdus kõigepealt Kesk-Eestis, kus teised traditsioonilised sissetulekuallikad (lina Lõuna-Eestis, kartul Põhja-Eestis) etendasid väikest osa.

* * *

19. sajandi teisel poolel võib märkida erakordset elavnemist Eesti tööstuse alal. Nagu nägime, tekkisid tööstuse arenguks head eeldused kodanlike reformidega ja transpordigeograafiliste tingimuste parandamisega. Sajandi esimesel poolel kalevitööstuses alanud vabrikutööstuse areng jätkus sajandi teiselgi poolel eelkõige tekstiilitööstuses. 1851.a. lasti käiku Narva linavabrik ja 1857/58.a. Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur; viimases töötas käesoleva sajandi (1913) 10 400 töolist ja ta oli Euroopa suurim sellelaadne ettevõtte. Sajandi lõpul (1899. a.) rajati veel üks suur tekstiilitööstus ettevõtte Tallinnas - Balti Manufaktuur. Kokku töötas Eesti tekstiilitööstuses Esimese maailmasõja puhkemise eel 17 000 töolist.⁶⁷

Vaadeldaval perioodil tekkis Eesti alal ka masinaehitus

---

⁶⁷ O. Karma. Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul (kuni kapitalismi üldkriisi tekkimiseni). - Eesti NSV TA Toimetised, 1952.

ja metallitööstus. Algul rajati rida väikseid ettevõtteid Tallinnas, Tartus, Pärnus, Rakveres jm. Suuremaks nendest kujunes praegu Tallinna Masinaehitustehase eelkäija Fr. Krulli töökoda (asut. 1865. a. Narvas, jätkas 1875. a. tööd Tallinnas). Kõnesolev tööstusharu tootis viinavabrikute, saeveskite ja meiereide seadmeid, rehepeksu- ja turbamasinaid, põllutööriistu jm. esialgu peamiselt kohalike vajaduste rahuldamiseks; sajandi lõpupoole hakati täitma ka Venemaa teiste kaugemate piirkondade tellimisi. Seoses raudteede ehitamisega rajati raudteetehased (Tallinn, Tapa, Tartu, Valga, Mõisaküla) ja ka sadamatehased (Tallinn).

Sajandi lõpul tekkisid Eesti esimesed elektrijaamad tööstusettevõtete juurde; suuremates ettevõtetes viidi sisse elektrivalgustus ja hakati rakendama elektrimootoreid. See oli ajendiks ka esimese suure elektrotehnikatööstuse ettevõtte "Volta" rajamisele (1899. a.); valgustusseadmeid valmistasid ka teise profiiliga masinaehitusettevõtted nagu vaguniehitustehas "Dvigatel" (asut. 1899. a.) jt. Käesoleva sajandi alguses (1907. a.) rajati Tartus telefonivabrik, mida võib õigusega pidada Eesti kaasaegse aparatuuritööstuse traditsioonide loojaks.

Eesti masina- ja metallitööstus elas Esimese maailmasõja lävel üle järsu tõusu; aastatel 1912 - 1913 rajati Tallinnas Venemaa relvastumise raamides kolm suurt laevaehitustehast: Vene-Balti, Bekkeri ja Peetri (Noblessneri) tehased.

Siin nimetatud suuremate ja nimetamata rohkearvuliste väikeste masinaehitus- ja metallitööstusettevõtete rajamisega möödus see tööstusharu 20. sajandi alguseks tekstiilitööstusest ja jõudis esimesele kohale Eesti tööstuse struktuuris. 1916. a. oli Eestis üldse 50 000 vabrikutöölisi. Nagu tabelist 9 nähtub, oli Eesti suurtööstuse struktuuris ülekaalukalt esikohal metallitööstus ja masinaehitus.

19. sajandi teisel poolel ja käesoleva sajandi alguses jätkus areng ka ehitusmaterjalide tööstuses. Suurematest ettevõtetest rajati sellel perioodil Järvakandi klaasimanufaktuur (1879. a.) ja Kunda tsemenditehas (1870. a.). Viima-

Eesti suurtööstuse tööliste jagunemine
tööstusharude vahel.*

Tööstusharu	1913	1916
1. Masinaehitus ja metallitööstus	27,2	53,8
2. Tekstiilitööstus	41,1	34,1
3. Puidu- ja paberitööstus	17,9	6,7
4. Ehitusmaterjalide tööstus (mine- raalide töötlemine)	7,0	2,7
5. Toiduainetetööstus	2,9	0,8
6. Muud tööstusharud	3,9	1,9
K o k k u	100,0	100,0

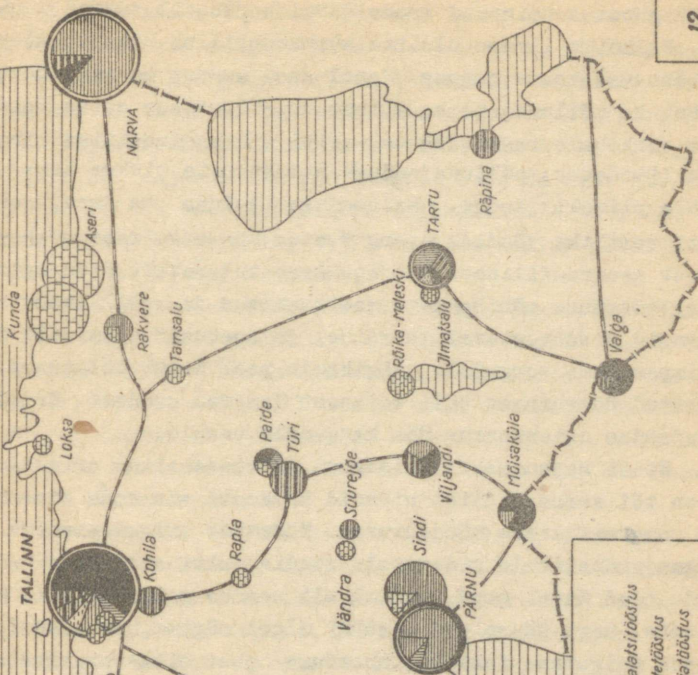
se rajamisega algas ühelt poolt uue ehitusmaterjalide töös-
tuse haru areng ja teiselt poolt hõlmatakse majanduslikku
käibesse veel üks Eesti maavara - sinisavi. Lisaks endis-
tele väikestele telliselöövidele ehitati tellisetehas Lok-
sale (1874. a.), Ilmatsalusse (1879. a.) ja Tallinna. Lub-
jatööstuses jäi esialgu endiselt valitsema väiketootmine
ja alles sajandi alguses pürgisid selles tootmisharus näh-
tavale kohale Tamsalu ja Rakke lubjatehased.

Metsa- ja puidutööstuseski juurdusid sellel perioodil
masinad. Saagimistööstuse kõrval tekkis vineeri- ja mööbli-
ning tikutööstus. Selles tööstusharude tsüklis on eriti täh-
tis tselluloositööstuse tekkimine (Tallinnas 1893/94., Pär-
nus A/S "Waldhof" 1898.a.). Viimane tõi kaasa suure nihke
paberitööstuse toorainebaasis, nimelt sidus Eesti paberi-
tööstuse kohaliku metsatoorainega.

Kõnesoleval perioodil jätkus kiire areng ka rea teiste,
nagu keemia-, toiduainete- ja maitseainete- ning polü-
graafiatööstuse alal.

* Koostatud tabeli põhjal O. Karma raamatust "Tööstus-
likult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Ees-
tis". Tallinn, 1963, lk. 377.

Suurtööstuse paiknemine 1913. aastal

Tähtsamate tööstusharude hingmärgid:

- Masinaehitus ja metallitööstus
- Ehitusmaterjalide tööstus
- Meha- ja puutööstus
- Telli- ja paberitööstus
- Tekstiilitööstus
- Nahk- ja jalatsitööstus
- Toiduainetööstus
- Põlvgraaftööstus
- Muud

Eeltoodust selgub, et Eesti tootlike jõudude arengus ja paigutuses toimusid vaadeldaval perioodil suured muutused. Eelkõige ilmnes oluline struktuuriline nihe tööstuse osatähtsuse kasvu suunas. Samal ajal muutus ka nii tööstuse kui ka põllumajanduse struktuur. Tööstuses astus valdavalt esikohale rasketööstus, eriti aga masinaehitus ning metallitööstus; põllumajanduse struktuuris nihkus esikohale piimakarjandus. Eeltoodust selgus ka see, et Eesti tootlike jõudude areng toetus üha enam rahvusvahelisest geograafilisest tööjaotusest tulenevalt situatsioonile: tööstuse põhiharud - masinaehitus ja metallitööstus töötasid sisseveetaval toorainel ja toetusid peamiselt Venemaa imperiumi turgudele, ligikaudu pool Eesti tööstuses tarbitud toorainest tuli teistest Venemaa osadest. Ka põllumajandus orienteerus üha kaugemale turule.

Eesti majanduselu niisugune rahvusvaheline orientatsioon tõi kaasa olulisi nihkeid ka Eesti ala enda sisemises geograafilises tööjaotuses. Tööstuse orienteerumine kaugmajanduslikele sidemetele seadis eriti soodsasse olukorda need Eesti osad, millel oli soodus geograafiline asend. Viimane, nagu käesoleva peatüki algul nägime, omandab iseseisva paigutuse faktori tähenduse just mitteruraalsete majandusharude puhul, mis ei sõltu otseselt ei maast ega maavaradest ega ka teistest kohalikest ressurssidest.

Vaadeldaval perioodil osutus rahvusvahelise suhtlemise peasuundade ja meresadamate tõttu soodsamaks Põhja-Eesti geograafiline asend. See Eesti osa sai raudtee ligi kahe aastakümne võrra varem kui Lõuna-Eesti ja ligi kolme aastakümne võrra varem kui Lääne-Eesti. Põhja-Eestisse kanduski vaadeldaval perioodil tootlike jõudude arengu, eriti tööstuse raskuse; siin paiknes 1913. a. 81,7 % suurtööstuse tööliste arvust (joon. 11). Põhja-Eesti omandas üha selgemini industriaalrajooni jooni, milles ka põllumajandusel oli linnalähedane ilme Tallinna ümbruses Tallinna ja Eesti kirdeosas Peterburi mõjul. Samal ajal toimus ka Põhja-Eesti enda piirides

nihe geograafilises tööjaotuses. Kuni sajandivahetuseni oli Eesti ala suurimaks tööstuskeskuseks Narva oma suurte tekstiilitööstusettevõtetega. Narva varasem areng põhines peamiselt soodsal liiklusgeograafilisel asendil Peterburi naabruses ja odaval veejõul. Tallinna ühendamine raudteevõrguga ja sadama väljaehitamine kiirendasid oluliselt linna arengut ja ta jõudis 20. sajandi alguses kaugele ette Narvast nii elanike arvult kui ka tööstustöölise erikaalult.⁶⁸ 1897. a. oli Tallinnas 58 000 elanikku, 1917. aastaks kasvas elanike arv 159 000-le, s. o. 2,5 kordseks.

Lääne-Eestis hakkas üldiselt turuga väheseotud põllumajanduse taustal esile kerkima tööstuslinn Pärnu. Oma tööstusliku arengu võlgnes Pärnu sadamafunktsioonidele, metsarikkale tagamaale; nendel eeldustel arenes siin metsatööstuslik tootmistsükkel (metsa ülestötamine - metsasaagimine - tsellulootööstus). Pärnu sadam aga etendas üha kasvavat osa Eesti ala metsa- ja linakaubanduses.

Kesk- ja Lõuna-Eestis tekkis vaadeldaval perioodil samuti uusi tööstusettevõtteid, eriti Tartus, Valgas ja Viljandis. Ometi jäi selles Eesti osas majanduselu põhialuseks endiselt põllumajandus. Juba 19. sajandi teisel poolel juurdunud piimakarjandus ja piimatööstus arenesid edasi ja orienteerusid järjest laiemale turule. Äärmises lõunaosas jäi aga linakasvatus eriti talumajandite peamiseks sissetulekuallikaks.

Niisiis võis juba enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni täheldada Eesti territooriumi silmapaistvat majandusgeograafilist diferentseerumist. Majanduselu looduslik-ajaloolise aluse elementidest oli selleks ajaks rakendamist leidnud viljakandev maa, veekogude akvatooriumid ja nende ressur-

---

⁶⁸ O. Karma. Jooni suurtööstuse arengust ... Op. cit., lk. 35.

sid ning piiratud ulatuses ka kohaliku tähtsusega maavarad, mets jt. Need olidki looduslikuks eelduseks põllumajanduse ja hankiva tööstuse ning teiste ruraalsete ning poolruraalsete majandusharude arengule. Nagu nägime, olid selleks parimad eeldused Kesk- ja Lõuna-Eestis.

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses realiseeriti mitteruraalsete (töötlev tööstus, linnamajandus jt.) majandusharude arengus eriti Eesti ala põhjaosa geograafilise asendi eelised. Niisiis oli vaadeldava perioodi lõpuks majanduslikku käibesse haaratud juba enamik Eesti territooriumi looduslik-ajaloolise aluse kaasajal kasutatavatest tingimustest ja ressurssidest. Nende kõrval olid rahvusvahelisest tööjaotusest tulenevad faktorid üha enam hakanud mõjustama Eesti ala tootlike jõudude ruumilist komplekseerumist.

2. Muutusi rahvamajanduse spetsialiseerimises ja territoriaalses organisatsioonis 1918. - 1940. a.

Nagu juba eespool selgus, jõudis Eesti majandus oma arengus juba enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni selle aja kohta küllalt kõrgele tasemele, mida märgib ka V. I. Lenin.⁶⁹ Kuigi majanduselu struktuuris jäi endiselt esikohale põllumajandus, kasvas ometi järsult tööstuse erikaal, eriti Esimese maailmasõja lävel ja veel selle ajalgi. Rasketööstuse ülekaaluga tööstus ja mitmekülgselt arenenud põllumajandus olid selleks ajaks välja kasvanud kohalikest raamidest ja võtsid laial rindel osa geograafilisest tööjaotusest Venemaa teiste osadega ning Lääne-Euroopa maadega. Nagu juba eespool nägime, ühendati 1917. a. Eestimaa kubermanguga Liivimaa kubermangu eestlastega asustatud osad, nii et Suureks Sotsialistlikuks Oktoobrirevolutsiooniks oli saavutatud ka Eesti ala administratiiv-po-

---

⁶⁹ V. I. Lenin. Teosed. III kd. Tallinn, 1950, lk. 221.

liitiline terviklikkus. Sellel territooriumil kehtestati esmakordselt nõukogude võim ja loodi eeldused sotsialismi ülesehitamiseks.

Kui 1918. a. veebruaris Lääne riikide huvides ja nende aktiivsel toetusel rajati kodanlik Eesti, muutusid põhjalikult ka majanduselu arengu ühiskondlikud ja geograafilised tingimused. Poliitilise ja majandusliku eraldumise tõttu Venemaast kaotas Eesti majanduselu selle aluse, millele ta oli kahe sajandi vältel toetunud. Majanduslik ühtekuuluvus Venemaa majandusorganismiga asendus koostööga peamiselt Lääne-Euroopa maadega.

a. Nihked majanduse struktuuris.

Venemaa koosseisus oli Eesti kindlustatud tooraine ja kütusega, samuti võttis Venemaa suuremahuline turg piiramatu hulgal vastu Eesti tööstuse ja põllumajanduse toodangut. Koha leidmine aga imperialistliku maailma konkurentsitihe-
das ja antagonistlikult vastuolulises majandussüsteemis ei olnud nõrgal kapitalistlikul väikeriigil kerge. Muutused ühiskondlik-poliitilistes tingimustes ja kohanemis vajadus Lääne-Euroopa turuga tõid kaasa suuri nihkeid nii majanduse struktuuris kui ka geograafilise tööjaotuse põhisuundades.

Kaubanduspartnerid Lääne-Euroopas olid huvitatud eelkõige Eesti toiduaineid ja poolfabrikaate tootvate tootmis-
harude arendamisest. Niisuguse turunõudmisega Eesti majanduselu ka kohanes. Hoidudes kasulikust majanduslikust koostööst Nõukogude Liiduga,⁷⁰ lasti suurtööstuse põhifondid hävida ja kvalifitseeritud kaadrid laiali valguda, takistati nii Eesti tootlike jõudude normaalset arengut. Kodanlik valitsus suunas oma jõupingutused rahvamajanduse agrariseerimisele. 1940. a. langes rahvamajanduse kogutoodangust 1/3 tööstusele ja 2/3 põllumajandusele.

Seega oli kodanlikul perioodil rahvamajanduse industria-

---

⁷⁰ A. Veimer. Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine. Tallinn, 1958, lk. 50.

liseerimise protsess, mis sajandi algul tegi läbi järsu tõusu, väga aeglane.

Samal ajal toimusid olulised nihked t ö ö s t u - s e s t r u k t u u r i s . Eriti kehtib see suurtööstuse nende harude kohta, mis tekkisid tsaariajal peamiselt Eesti soodsat geograafilist asendit kasutades - nagu masinaehitus ja metalli- ning tekstiilitööstus. Uues olukorras, imperialismisüsteemi ääremaana ja keeldumuse tõttu majanduslikust koostööst oma suure idanaabriga lakkas Eesti geograafiline asend olemast soodus rahvusvahelise tööjaotuse seisukohalt hinnates. Äralõigatuna tooraineallikatest ja eriti suuremahulisest turust kaotas Eesti suurtööstus põhilised arengueeldused, mille tõttu paljud suured ettevõtted suleti.

Eriti kannatasid masinaehitus ja metallitööstus. Endiste suurte ettevõtete asemele tekkisid väikesed kohalikku turgu teenindavad, tarbeesemeid tootvad masinate ja seadmete remonti teostavad ettevõtted. Ka tekstiilitööstus polnud võistlusvõimeline Lääne turul ja koondas end ligi 25 % võrra - seda jällegi peamiselt suurte ettevõtete (Kreenholmi ja Balti Manufaktuuri) arvel.

Olemasolevast tööstusest arenes välisturu huvides edasi metsatoorainele toetuv tööstusharude tsükkel - metsa-puidutselluloosi-paberitööstus, aga ka toiduainetetööstus.

Kodanlikul perioodil tekkis ka mitu uut kohalikule mineeraaltoorainele toetuvat tööstusharu: hakati tööstuslikult kasutama p õ l e v k i v i , t u r v a s t ja f o s f o r i i t i .

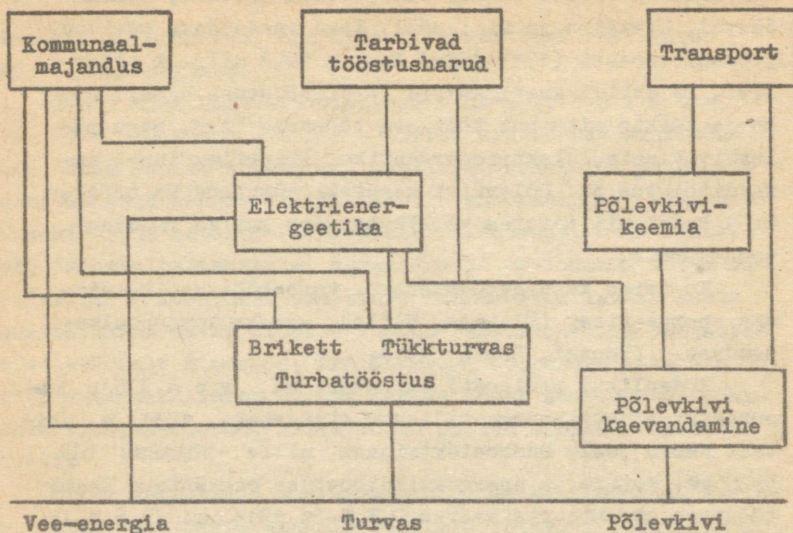
Põlevkivitööstuse rajamist võib arvestada aastast 1918/1919, kui Järve karjääri ja Kukruse kaevanduse baasil rajati riiklik ettevõtte, mis 1922. a. kannab nimetust "Riigi Põlevkivitööstus". Kogu kodanliku perioodi jooksul ehitati 9 põlevkivikaevandust ja karjääri, kus 1936. a. töötas 3700 töötajat.⁷¹ Suuremad nendest olid Kukruse, Käva, Kiviõli jt.

⁷¹ A. Veimer. Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine ... Op. cit., lk.44.

Kaevanduste baasil rajati õlivabrikud Kohtlas, Kohtla-Järvel, Kiviõlis ja Sillamäel. Kogu vaadeldava perioodi jooksul toodeti (1919-1939) Eestis 10,8 milj. t põlevkivi. Põlevkivi kaevandamise ja õlitööstuse baasil omakorda tekkis mitu uut töötleva tööstuse haru, nagu põlevkivikeemia, elektrienergeetika, liipriimutus-, asfalditööstus jt. Põlevkivi kasutati kütusena ka töötlemata kujul nii teistes tööstusharudes kui ka raudteetranspordis.

Ka teine kütusetööstusharu, turbatööstus, teenindas energeetikat (Ellamaa, Ulila), aga ka kommunaalma-
jandust (Tootsi, Lehtse jt.).

Kodanlikul perioodil laiendati ka v e e j õ u kasutamist elektrienergeetiliseks otstarbeks. 1931. a. ehitati Narva joale hüdroelektrijaam, mille võimsus oli 3520 kW. Kütuse ja energeetikatööstuse osatähtsus Eesti tööstuse struktuuris kasvas 0,3 %-lt 1913. a. 17,5 %-le 1939. a. Niisiis on alust väita, et juba vaadeldaval perioodil algas Eestis kütuse-energeetikatööstuse rajamine, mis tänapäeval nõukogude korra tingimustes on kujunenud üheks põhiliseks profileerivaks haruks rahvamajanduse struktuuris üldse. Kuid see on küsimuse üks külg. Rõhuv enamik Eesti uutest ettevõtetest kuulus kas otseselt või kaudselt väliskapitalile. Selle tõttu ei saanud neist hoo-
ba Eesti tootlike jõudude arenguks, vaid küll kanal rahvusliku rikkuse ekspluateerimisest saadavate tulude voolamiseks välismaale. Eesti energeetilist tsüklit võib kujutada loogilise skeemina (lk. 128).

Kütusemajanduslik ja elektrienergeetiline
tootmistsükkel Eestis 1939. a.

Energiaat toodeti Eestis statsionaarsete jõuseadmetega 1938. a. 252 miljonit kilovatt-tundi. Elektrienergia osa selles oli 61 %. Ühe elaniku kohta oli elektrienergia toodang samal aastal 137 kilovatt-tundi. Sellest toodeti tööstusettevõtete elektrijaamades 63 %, nn. avalikes elektrijaamades 28 % ja põllumajanduses 9 %. 75 % elektrienergiast saadi soojuste toimele ja 25 % hüdrojõujaamadest.

T a b e l 10.

Eesti elektrijaamade kütuse bilanss 1938.a.⁷²

Kütuse liik	% elektrienergia kogutoodangust
Põlevkivi ja selle saadused	70,0
Turvas	20,0
Puitkütus	8,2
Kivisüsi ja nafta	1,8
K o k k u 100,0 %	

⁷² Uurimusi ja leiutisi. ENSV Tööstuse Teadusliku Uurimise Keskinstituudi ülesandeid ja töid. - "Plaanimajandus", nr. 1/2. Tallinn, 1945, lk. 53.

Vaadeldavast perioodist on pärit veel ühe kohalikule toorainele toetuva tööstusharu, nimelt fosforiiditööstuse algmed. 1921/22. a. rajati Ülgastel (praeguse Maardu keemiakombinaadi naabruses) fosforiidikaevandus ja fosforiidijahu jahvatamise tehas. Tehas hävis 1938. a. kahjutules.

Kõnesolnud uued tööstusharud ei olnud mitte ainult uuteks elementideks Eesti tööstuse struktuuris. Nad kompenseerisid ka rasketööstuse põhiharu - masinaehituse ja metallitööstuse erikaalu vähenemise rasketööstuse struktuuris; selle tõttu jäigi raske- ja kergetööstuse vahekord vaadeldaval perioodil peaaegu endiseks (tabel 11).

Kergetööstuse struktuuris vähenes oluliselt tekstiilitööstuse ja kasvas toiduainetetööstuse erikaal. Toiduainetetööstuse osatähtsuse suurenemine oli oluliselt tingitud kapitalistliku väikeriigi põllumajanduslikust orientatsioonist. 1938/39. a. oli Eestis 262 meiereid, neist 233 kuulusid piimaühingutele ja 29 erasttevõtjale. Piimaühingud kuulusid Eesti Piimaühingute Liitu, monopolistlikku seltsingusse. Lihatööstuse alal oli niisuguseks seltsinguks PÜ "Lihaksport", kelle käes olid suuremad tapamajad Tallinnas, Tartus ja ka Võhmas. Üldse oli 1938/39. a. Eestis 21 tapamaja ja 36 lihakontrollpunkti. Suuremate hulka kuulusid ka Tallinna ja Tartu linna tapamajad.⁷³

Tööstuse struktuuriliste nihetega kaasnesid muutused ka paigutuses. Üldiselt vähenes mõnevõrra suurtööstuse kontsentratsioon suurematesse linnadesse. Kuid tänu väike- ja kesktööstuse elavnemisele pealinnas ja peaaegu kogu välismaajandusliku suhtlemise koondumisele sinna võis kodanlikul perioodil täheldada tööstuse hüpertroofilist kontsentreerumist Tallinna. 1936. a. paiknes Tallinnas 62,1 % kogu Eesti tööstustöötajatest ja linn andis 68 % tööstuse kogutoodangust. Teiselt poolt paiknes küllalt suur protsent suurtööstusest valdade administratiivsetes piirides ja sellest oma-

---

⁷³ Eesti Põllumajandus. Statistiline aastaraamat 1939. Tallinn, 1940, lk. 120.

Suurtööstuse struktuur
(arvestades tööliste arvu).⁷⁴

Tööstusharu nimetus	Tööliste arv		Osatähtsus suurtööstuse tööliste arvust	
	1913	1939	1913	1939
Metallitööstus ja masinaehitus	14 523	6 105	32,5	15,3
Elektrijaamad ja gaasivabrikud	135	757	0,3	1,9
Põlevkivitööstus	-	5 041	-	12,6
Turbatööstus	-	1 202	-	3,0
Keemiatööstus	312	830	0,7	2,0
Ehitusmaterjalide tööstus	2 764	2 460	6,3	6,2
Metsa- ja puidutööstus	3 947	3 587	8,8	9,0
Tselluloosi- ja paberitööstus	3 451	2 415	7,7	6,0
K o k k u rasketööstus	25 132	22 397	56,3	56,0
Tekstiilitööstus	17 070	11 140	38,2	27,9
Naha-, karusnaha- ja jalatööstus	421	1 103	0,9	2,8
Toiduainetetööstus	1 184	3 261	2,7	8,2
Polügraafiatööstus	641	1 320	1,4	3,3
Muud tööstusharud	204	706	0,5	1,8
K o k k u kergetööstus	19 430	17 530	43,7	44,0
K o k k u	44 652	39 927	100,0	100,0

⁷⁴ V. Tarmisto. Muutustest tööstuse paiknemises Eesti NSV-s. - Nõukogude Eesti majandus 1940 - 1960. Tallinn, 1960, lk. 135.

korda 80 % Virumaal ja Harjumaal. Paiknesid ju Virumaal suurtööstusettevõtted Kohtla-Järvel, Kiviõlis, Sillamäel ja Kohtlas, kuid ühelgi neist asulaist ei olnud linliku asula õigusi (joon. 13). Ilmselt kartusest tööliklassi konsolideerumise ees ja soovist seda takistada hoiduti uute linlike administratiivühikute loomisest.

*
*
*

Orienteerumine Lääne turule tõi kaasa suuri muutusi ka põllumajanduse tootmissuhetes, majanduslikus organisatsioonis ja spetsialiseerumises. Juba leninliku maadekreediga läbiviidud kogu maa natsionaliseerimisega ja mõisamaade konfiskeerimisega likvideeriti Eesti põllumajanduses feodalism ja rajati eeldused põllumajanduse ümberkorraldamiseks sotsialistlikel alustel.⁷⁵

Kodanlik maareform omakorda lammatas sotsialismi algmed ja taastas ning kindlustas kapitalistlikud tootmissuhed, muutis Eesti tugevate feodalismi iganditega läbipõimunud kapitalistlikust suur- ja väikepõllumajapidamisega maast kapitalistlikuks väikepõllumajapidamisega maaks.

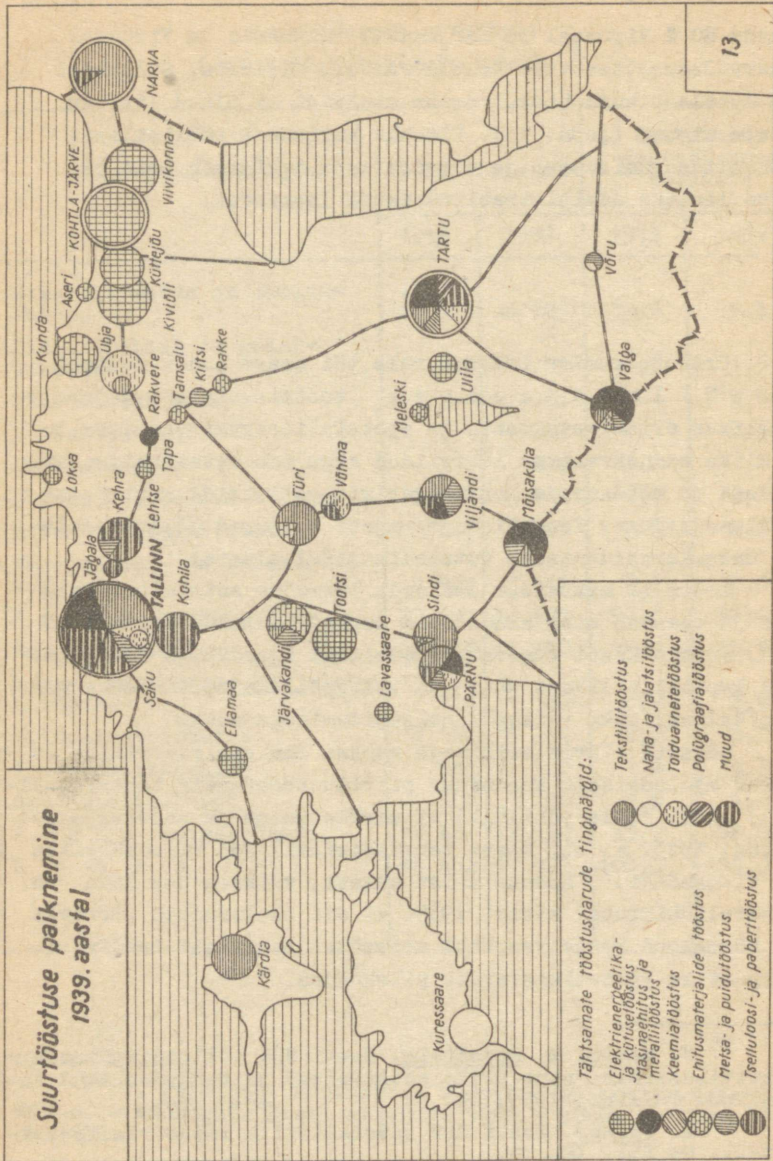
Mõisate likvideerimisega kaotas oma eksisteerimise eeldused ajalooliselt kujunenud piiritustööstuslik tootmistsükkel, eriti selle põhilülid viinapõletamine ja nuumkarjakasvatus. 1913. a. oli Eesti territooriumil 283 viinavabrikut ja viinakööki.⁷⁶ Enamus neist suleti, väiksem osa läks nn. "kartuliühingute" kätte. 1939. a. oli säilinud 40 töötavat ja kümme-kond konserveeritud ettevõtet peamiselt Pandivere kõrgustiku kartulikasvatuse piirkonnas.

---

⁷⁵ V. Matin, M. Bronstein. Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine ning selle sotsiaalsed ja majanduslikud tulemused. Tallinn, 1959, lk. 6.

⁷⁶ A. Veimer. Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine... Op cit, lk. 11.

Suurtööstuse paiknemine 1939. aastal

Kodanlikul perioodil jätkus piimakarjanduse areng, millega liitus ka seakasvatus eriti jõukates taludes. Endistest mõisate meiereidest jäi osa seisma, teine osa läks piimaühingute kätte. Loomakasvatusest, eriti piimakarja- ja seakasvatusest, sai Eesti põllumajanduse põhiharu, millega liitusid teised loomakasvatusharud. Loomakasvatuse teenindamisele orienteerus ka taimekasvatus. 1938/39. a. saadi Eestis talundite rahalistest tuludest loomakasvatusest ligikaudu 3/4 ja taimekasvatusest vähe üle 1/4. Põhiosa (ligi 65 %) loomakasvatusest saadavatest tuludest langes veise- ja seakasvatusele. Loomakasvatuse raskuse lasus Kesk-Eestis. Siin olid head looduslikud rohumaad, ka viljakamad põllumaad ning taimekasvatuse struktuuri enam kohandatud loomakasvatusele. Kesk-Eesti maakondades oli 1938/39. a. piimatoodang lehma kohta reeglina üle 3000 kg, Järvemaal ületas isegi 3388 kg.

T a b e l 12.

Talundite rahaliste tulude struktuur
1938/39. a.⁷⁷
%

	Loomakas- vatus	Taimekas- vatus	Veise- pidamine	Seakas- vatus	Nendest kokku
Viru	66,97	32,04	44,61	10,36	54,97
Järva	75,87	23,28	53,82	13,35	67,17
Harju	82,96	15,85	55,69	18,46	74,15
Lääne	72,04	26,83	41,37	23,30	64,67
Saare	74,34	24,26	39,34	25,36	64,70
Pärnu	72,82	25,87	50,37	17,91	68,28
Viljandi	79,59	18,99	49,65	21,33	70,98
Tartu	72,58	26,01	45,85	20,80	66,65
Valga	66,27	32,46	40,00	14,07	54,07
Võru/Petseri	63,59	35,60	30,82	23,17	53,99
Kokku	73,18	25,64	46,19	18,71	64,90

⁷⁷ Eesti Põllumajandus. Statistiline aastaraamat 1939. Tallinn, 1940, lk. 76.

Eesti taimekasvatustes domineeris vaadeldaval perioodil ülekaalukalt teravilja- ja kaunviljakasvatus (tabel 13), mille osatähtsus oli keskmiselt 52,7 % kogu külvipinnast.

Vähem kui 50 % külvipinnast oli tera- ja kaunviljade all üksnes Petseri- ja Pärnumaal, mõlemas linakasvatuse ja Pärnumaal ka põldheina suure erikaalu tõttu. Põldheina külvipinna erikaal kõikus 8,5 % - 28 %-ni. Põldheina kasvatati eriti Kesk-Eestis, vähem Saare-, Lääne- ja Petserimaal. Üldiselt oli põldhein juurdunud peaaegu kõigis majandites ja see etendas suurt osa piimakarjakasvatuse söödabaasina. Kesk-Eestis kaasnes põldheinale veel suurem söödateravilja erikaal. Sellega seletubki Kesk-Eesti tugev söödabaas ja loomakasvatuse kõrge tase.

T a b e l 13.

Külvipinna struktuur 1938/39. a.

%

Maakond	Tera- ja kaunvili	Kartul	Põldhein	Lina
Viru	52,7	12,0	28,0	0,7
Harju	51,2	11,2	21,8	0,4
Lääne	53,7	8,5	15,2	1,2
Saare	56,0	11,5	8,5	0,4
Pärnu	48,7	6,5	27,8	2,4
Järva	53,4	6,6	28,0	0,4
Tartu	55,4	6,3	24,9	1,3
Viljandi	53,4	6,5	26,7	1,3
Võru	52,3	6,4	23,9	4,2
Valga	55,3	5,8	21,7	2,8
Petseri	48,2	9,1	16,8	10,6
Keskmiselt	52,7	8,0	22,9	2,1

Kartulikasvatustes oli pärast Esimest maailmasõda Peterburi turu äralangemise ja piiritustööstuse kokkutõmbumise tõttu kriisiolukord. Kuid Eesti linnade kasv, mõnesu-

gused ekspordivõimalused Soome ja Rootsi parandasiid olukorda; ka hakati kartulit enam kasutama loomasöödana. Nii kasvas kartuli all olev külvipind 68 000 ha-lt 1930. a. 89 000 ha-le 1939. aastal.

Linahindade kõikumise ja langemise tõttu Lääne-Euroopa turgudel valitses linakasvatases kodanlikul perioodil pidev kriis. Linakasvatajaiks olid peamiselt Kagu-Eesti väiketalundid, kus lina all oli isegi 10 % külvipinnast. Kodanliku valitsuse majanduspoliitika toetas piimakarja- ja seakasvatust ega olnud huvitatud linakasvatusest. Selle tõttu jäi linakasvatus ilma ka riiklikest toetustest. Selle tagajärjel vähenes lina külvipind 40 184 ha-lt (1910.- 1914.a.) 23 040 ha-le (1939.a.).

Eesti põllumajandus seostus vaadeldaval perioodil tihe- dasti kapitalistliku, eriti Lääne-Euroopa turuga ja tegi selletõttu kaasa ka kõik viimase konjunktuuri kõikumised. Nagu tabelist 14 selgub, moodustas turutoodang 1938/39. a. ligikaudu 2/3 Eesti põllumajanduse kogutoodangust. Kõrge kaubalisusega paistsid silma Kesk-Eesti (Pärnu-, Viljandi-, Tartu- ja Järvamaa). Väiksem oli kaubalisus äärealadel (Saare- ja Läänemaal, aga ka Eesti kaguosas). Turutoodangu põhiosa moodustasid piim ja piimasaadused.

Tootlike jõudude üldise aeglase arengu raamides jätkus aeglaselt Eestis vaadeldaval perioodil ka t r a n s p o r d i areng. Esimese maailmasõja alguseks olid Eesti alal välja kujunenud põhiliselt raudteevõrk, mere- ja siseveetransport, esimesi samme tegi auto- ja lennutransport. Uutes poliitilistes tingimustes lakkas Eesti transport täitmast transiitfunktsiooni ja piirdus ainult väikeriigi enda vajaduste rahuldamisega. 1920.- 1940. a. kasvas raudteeliinide pikkus ühe kolmandiku võrra ja ulatus 1447 km, neist 772 km laiarööpmelisi teid. Uutest raudteedest oli tähtsaim Tartu-Petersi (88 km), mis ehitati 1926. - 1933. a. peamiselt strateegilistel kaalutlustel, samuti Tallinna-Pääsküla elektriraudtee (11 km), mis valmis 1931. a. Ülejäänud kitsarööpmelised raudteed rajati peamiselt metsakaubanduse huvides, nagu Sonda-Mustvee, Rapla-Virtsu, Riisselja-Ikla jt.

Eesti põllumajanduse kaubalisus 1938/39. a.
(%-line koostis tulundusmaa ühe ha kohta).⁷⁸

Maakond	Oma- tarvi- tus	Turu- too- dang	Kaubal- isuse koefit- sient	Piima kogutoo- dangust		Kaubal- isuse koefit- sient
				oma- tarvi- tus	turu- too- dang	
	a	b	b:a	c	d	d:c
Viru	39,01	60,99	1.56	13,42	86,58	6,45
Järva	34,88	65,12	1.86	7,54	92,46	12,26
Harju	36,86	63,14	1.71	11,95	88,05	7,37
Lääne	44,95	55,05	1.22	20,34	79,66	3,92
Saare	49,84	50,16	1.00	35,83	64,17	1,79
Pärnu	31,84	68,16	2.14	8,35	91,65	10,97
Viljandi	33,39	66,61	1.99	7,55	92,45	12,24
Tartu	34,88	65,12	1.86	12,13	87,87	7,24
Valga	38,17	61,83	1.62	16,42	83,58	5,09
Võru-Petseri	40,14	59,86	1.49	25,17	74,25	2,95
Keskmiselt 1938/39.a.	36,69	63,31	1.73	12,33	87,67	7,11

Mereliikluses valitses väliskapital. Enamik Eesti kaup-
dest (75 - 80 %) veeti sihtkohamaa (Saksa, Suurbritannia, Root-
si, Soome jt.) laevadel. Eesti oma kaubalaevastik oli mahult
väike ja vananenud. Veel 1934. a. moodustasid purjelaevad 14%
laevade üldarvust. Ka reisijaid vedasid peamiselt välismaa
laevad.

Autotransport oli vaadeldaval perioodil veel arengu alg-
astmel. Ta teenindas peamiselt linnu. Maal oli vähe veoauto-
sid ja ka autobussiliinide võrk oli hõre. Autopargis dominee-

⁷⁸ Tabel koostatud Eesti põllumajanduse loenduse andme-
tel "Stat. aastaraamat" XVIII. Op. cit., lk. 81.

risid reisiliiklusvahendid. Linnades oli 85 % autobussidest, 70,2 % veoautodest ja 78,6 % sõiduautodest. Vähesed lennuliinid kuulusid välismaistele lennuühingutele.

Muutunud sotsiaalmajanduslik olukord ja välispoliitiline orientatsioon avaldasid mõju ka Eesti linnade arengule. Edasi arenesid need linlikud asulad, mille areng toetus lähistagamaale või millel oli tsentraalne asend kas kogu Eesti või mõne selle suurema osa suhtes (pealinn Tallinn, maakonnalinnad Pärnu ja Tartu).⁷⁹ Elanike arv aga kahanes neis linlikes asulais, mis ühel või teisel viisil enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni toetusid majanduslikule koostööle tsaaririigi teiste osadega.

Majandusliku ja kultuurilise suhtlemise piiratuse tõttu NSV Liiduga jäi seisma tööstuslinnade Narva, Kunda ja Kärkla kasv, pidurdus kaluriasulate Mustvee ja Kallaste ning kuurordiasulate Narva-Jõesuu ja Kuressaare areng. Piirilinnade staatuse ja vähese Eesti ja Läti vahelise suhtlemisega saab seletada ka seisakut Valga ja Mõisaküla arengus.⁸⁰

Eesti majanduselu lääne orientatsiooni peegelduseks oli majanduslike ja kultuuriliste sidemete põhisuund. 1938.a. olid Eesti peamisteks kaubanduspartneriteks Saksamaa, Inglismaa, USA ja ka Rootsi ja Soome. NSV Liidu arvele langes impordist 4,9 % ja ekspordist 4,2 %. Veelgi iseloomulikum Eesti koha määramaks rahvusvahelise geograafilise tööjao- tuse süsteemis oli väliskaubanduse struktuur, milles domineerisid kohalike looduslike ressursside (metsa, maavarade) ja põllumajandusliku tooraine (piim, liha, lina) töötlemise saadused.⁸¹

---

⁷⁹ T. Rea. Linnade rahvaarvu muutumisest kodanlikus Eestis. - Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1958. Tallinn, 1959, lk. 234.

⁸⁰ T. Rea. Eesti linnade funktsionaalsed tüübid XX sajandi alguses. - TRÜ Toimetised. Vihik 88. Geograafiaalaseid töid I. Tartu, 1960, lk. 45.

⁸¹ L. Tulp. Eesti kaubavahetuslikud seosed kapitalismi ja sotsialismi tingimustes. - Nõukogude Eesti majandus 1940 - 1960. Tallinn, 1960, lk. 97.

b. Nihkeid majanduse territoriaalses organisatsioonis.

Nagu juba eeltoodust selgus, toimusid kodanlikul perioodil seoses muudatustega rahvamajanduse spetsialisatsioonis nihked ka Eesti sisemises geograafilises tööjaotuses. Jätkus tööstuse koondumine Põhja-Eestisse, sealjuures eriti Tallinna. Virumaa tööstuslik raskuspunkt asus vaadeldava perioodi alguses Narvas. Põlevkivitööstuse ja selle baasil põlevkivikeemia jt. tekkimisega kandus Kirde-Eesti majanduselu raskuskese põlevkivibasseini. Niisiis võis juba kodanlikul perioodil täheldada Põhja-Eestis kahe struktuurilt ja arenguprobleemidelt erineva tööstusliku tootmisterritoriaalse kompleksi tekkimise algust. Kohalik põllumajandus, mis Peterburi turu äralangemise tagajärjel elas perioodi alguses üle kriisi, kohandus kohalike tööstuslinnade varustamisele toiduainetega ja võttis piiratud ulatuses osa ka ekspordist.

Ülejäänud Eesti oli põhiliselt põllumajanduslik. Siin sed linlikud asulad osutasid nõrga tööstusliku potentsiaali ja ka transpordi madala arengutaseme tõttu sellel perioodil veel suhteliselt nõrka mõju ümbruse põllumajandusele. Nagu juba nägime, moodustasid erandi Tartu - Kagu-Eesti äärerajooni keskus, mis koondas ka esmajoones kohalikke vajadusi rahuldava tööstuse, ja Pärnu - metsakaubanduse keskus, sadam ja kuurort.

Kuid ka selle üldiselt põllumajandusliku Eesti osad erinesid arengutingimuste spetsialiseerimise ja osavõtu poolest geograafilisest tööjaotusest. Kesk- ja Lõuna-Eesti oli kodanliku valitsuse pideva huvi ja hoolduse objektiks. Siinsetesse suurталunditesse voolasid nii riiklikud toetused ekspordipreemiate näol kui ka sissetulekud kapitalistlikust turutoodangust. Kiratsesid Loode-Eesti ja saared, aga ka Eesti äärmine kaguosa. Arvestades spetsialisatsiooni iseärasusi, arengutaseme ja -tingimuste erinevusi, on alust Eesti territooriumil kodanlikul perioodil

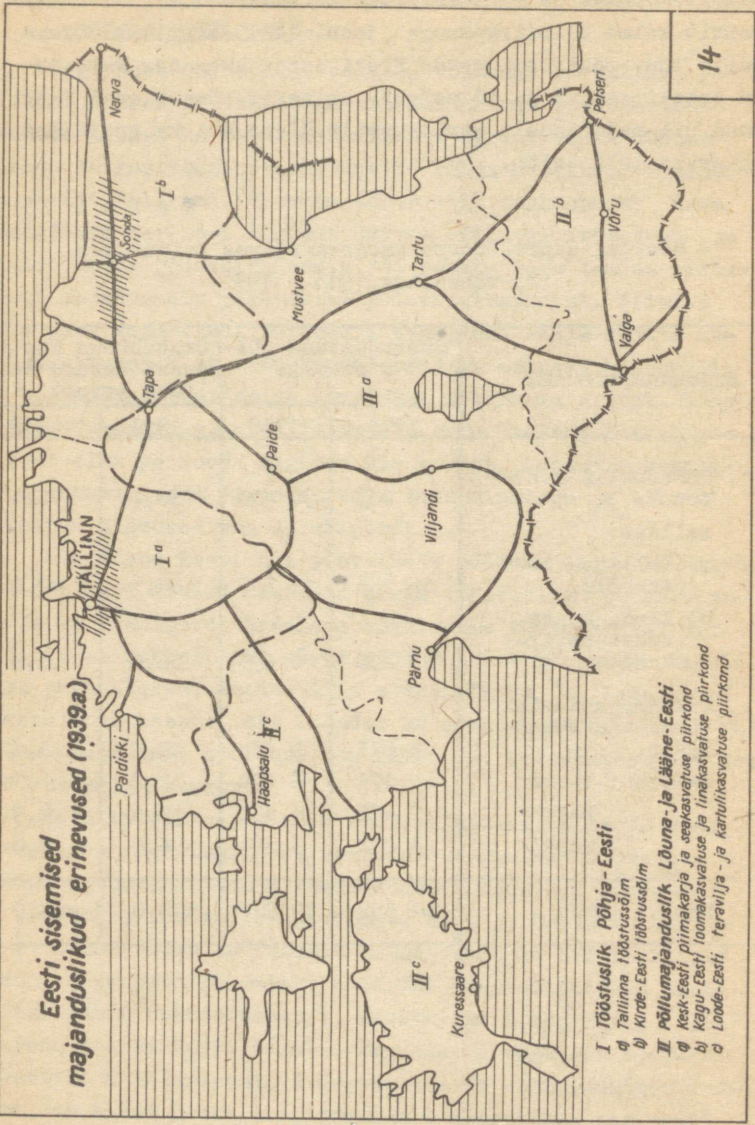
eraldada ühelt poolt tööstuslikku Põhja-Eestit ühes kahe allpiirkonnaga ja teiselt poolt põllumajanduslikku Lõuna-Eestit kolme allpiirkonnaga (joon. 14). Järgnevas püüame esile tuua põhijooni nende Eesti osade arengus. Nagu juuba tabelitest 15 ja 16 selgub, erinesid kõnesolevad Eesti osad nii majanduselu struktuurilt üldse kui ka suurtööstuse erikaalult eriti.

T a b e l 15 .

Muutusi suurtööstuse geograafilises paigutuses
ajavahemikus 1913 - 1939.

Majanduspiirkond	Suurtööstuse töö- liste arv		Osatähtsus Eesti suurtööstuse töö- liste arvust %	
	1913	1939	1913	1939
1. Tööstuslik Põhja-Eesti, sellest:	36 003	30 492	80,7	76,4
a) Tallinna töös- tussõlm	19 783	19 817	44,3	49,6
b) Kirde-Eesti tööstuspiir- kond	16 220	10 675	36,4	26,8
2. Põllumajanduslik Lõuna- ja Lääne- Eesti, sellest: Tartu	8 613	9 434	19,3	23,6
Pärnu	1 171	2 670	2,6	6,7
Mujal	2 498	1 166	5,6	2,9
	3 023	3 194	6,9	8,0
Eestis kokku	44 652	39 927	100,0	100,0

**Eesti sisemised
majanduslikud erinevused (1939.a.)**

I Tööstuslik põhja-Eesti

- a) Tallinna tööstusolim
- b) Kirde-Eesti läbistussõlm

II põllumajanduslik lõuna- ja lääne-Eesti

- a) Kesk-Eesti piimakarja ja seakasvatuse piirkond
- b) Kagu-Eesti loomakasvatuse ja lindekasvatuse piirkond
- c) Lõude-Eesti teravilja- ja kartulikasvatuse piirkond

T a b e l 16 .
Rahvastiku ositumine tööharude vahel 1934.a. 82

	Töös- tus	Põllu- majan- dus	Trans- port ja side	Kauban- dus	Ühis- kond- lik tege- vus	Maje- ja isi- kutee- nistus	Väljas- pool nim. tööharu- sid	Tööharu- teadma- ta	Kokku
1. Tööstuslik Põhja- Eesti	29,4	30,0	6,3	10,1	10,2	3,3	7,2	3,5	100
Tallinna tööstus- piirkond									
Kirde-Eesti töös- tuspiirkond	21,5	58,5	2,6	3,6	5,2	1,3	4,8	2,5	100
2. Põllumajanduslik Lõuna- ja Lääne- Eesti									
Piimakarja- ja seakasvatuse piirkond	16,2	62,2	2,5	4,6	5,2	1,6	5,1	2,6	
Piimakarjakasva- tuse ja liinakas- vatuse piirkond	9,2	77,8	1,8	2,6	3,9	0,7	3,1	0,9	100
Looma- ja kartu- likasvatuse piir- kond (Lääne- ja Saaremaa)	7,5	80,9	2,0	1,7	3,1	0,9	3,1	0,8	100
Eestis keskmised	17,5	59,3	3,2	5,0	5,9	1,7	5,0	2,4	

82 II rahvaloendus Eestis. Tööharud ja leibkonnad 1. III 1934. Rahvaloenduse andmed.
Vihik III. Tallinn, 1935, tab. 4, lk. 38.

Nagu eeltoodust juba selgus, toetus Tallinna kui pealinna tööstussõlme ja sadama areng ka kodanlikul perioodil peamiselt välismajanduslikule suhtlemisele. Selletõttu akumuleerusid selles sotsiaal-majanduslikus territoriaalses kompleksis peamiselt mitteruraalsed tööharud - töötlev tööstus ja pealisehituslikud inimtegevuse vormid (linnamajandus, haldus jne.). Kirde-Eesti industrialiseerimisprotsessi aluseks kujunesid poolruraalsed tootmisharud kohalikel looduslikel ressurssidel (põlevkivi, sinisavi, lubjakivi, mets ja.). Need erinevused annavadki alust vaadelda neid Põhja-Eesti kahte osa allpiirkondadena.

T a l l i n n a t ö ö s t u s s õ l m hõlmas ka linna lähema ümbruse, s. o. Harjumaa. Selle Eesti osa majanduselu struktuuri ja tootlike jõudude ruumilise organisatsiooni määravaks teguriks oli Tallinna linn. Tööstuse kiire areng sajandi vahetusel ja 20. sajandi alguses ei kasvanud välja Tallinnas mitte niipalju kohalike tootlike jõudude arengust kui just tsaari-Venemaa välismajanduslikust suhtlemisest ülemeremaadega, mille käigus leidsid rakendamist kohalikud eeldused: 1) Tallinna soodus asend siirdealal, mere ja mandri liiklusteede sõlmes; 2) kohalikud metalli ja tekstiilitooraine töötlemise kogemused, mis omandati linna elanikke teenindava käsitöö arengus. Tallinn kujunes käesoleva sajandi alguseks mitmekesise töötleva tööstuse keskuseks, millele tema "näo" andsid esmajoones ülemeremaadest (Inglismaalt ja USA-st) sisseveetaval kütusel ja toorainel (kivisõel, metallil, puuvillal) töötavad masinaehitus ja puuvillatööstus. 1917. a. oli Tallinna koondunud 54 % kogu Eesti ala vabrikutöölise üldarvust, kusjuures 85 % nendest moodustasid metallitöölised. Sajandi vahetusel algas ka kohalike ressursside (metsa, põllumajandusliku tooraine) ulatuslikum kasutamine tööstuses, seega ka Tallinna tööstussõlme seostumine tagamaaga. Sellest kõneleb puidu-tselluloosi- ja paberitööstuse oluline

osa Tallinna tööstuse struktuuris. Kohalike ressursside ulatuslikumast kaasahaaramisest majanduslikku käibesse annab tunnistust ka toiduainetetööstuse (liha- ja piima-tööstus) areng Tallinnas ja väljaspool seda. Tallinna ja tema lähema ja kaugema ümbruse majanduslikku seostumist (toidu- ja tooraine juurdevedu, kaubanduslik teenindamine) soodustasid Tallinnast radiaalselt hargnev maanteede ja raudteede võrk ning Tallinna administratiivsed funktsioonid kubermangu ja maakonna keskusena.

Kodanlikus Eestis muutus Tallinna tööstuslik iseloom: ülevenemaalise turu tarbeks rajatud rasketööstuse laostumine ja killustumine kohaliku turgu teenindavateks väikeettevõteteks tabas eelkõige Tallinna.

Nagu näeme, jäi Tallinna tööstuse struktuuris endiselt esikohale masinaehitus ja metallitööstus, kuid üle kahe korra väiksema erikaaluga; samal ajal tõusis tekstiilitööstuse osatähtsus üle kahe korra ja toiduainetetööstuse erikaal ligi kolm korda. Vaadeldaval perioodil jätkus tööstuse kontsentratsioon Tallinna, mis algas möödunud sajandi lõpul. 1939. a. oli Tallinna ühes Harjumaa-ga koondunud ligi 50 % kogu Eesti suurtööstuse töolistest. Siin paiknes ligi 76 % Eesti metallitööstuse ja masinaehituse, ligi 30 % ehitusmaterjalide tööstuse, ligi 58 % metsa- ja puidu- ning ligi 60 % tselluloosi- ja paberitööstuse, üle 40 % tekstiili- ja 77 % toiduainetetööstuse töolistest. Sealjuures langes Harjumaale vähem kui 2 % Eesti suurtööstuse töolistest. See kõneleb Tallinna tugevast tsentripetaalsest jõust, mis kapitalistliku konkurentsi tingimustes ei lasknud tööstusel tekkida linna lähistel, vaid tekitas tööstuse hüpertroofilise koondumise Tallinna.

Kodanlikul perioodil olid Eesti väliskaubanduslikeks partneriteks põhiliselt Lääne-Euroopa maad, USA, Rootsi ja Soome. Selletõttu koondus ka peaaegu kogu Eesti väliskaubanduslik suhtlemine Tallinna. Nagu nägime, domineeri-

Nihkeid Tallinna tööstuse struktuuris
töölise arvu alusel.⁸³

Tööstusharu nimetus	1913.a.	1939.a.
Metallitööstus ja masinaehitus	63,6	24,3
Elektrienergia ja gaasitootmine	0,6	2,5
Keemiatööstus	1,6	2,5
Rhitusmaterjalide tööstus	0,9	3,8
Metsa- ja puidutööstus	12,4	11,0
Tselluloosi- ja paberitööstus	3,8	7,5
Tekstiilitööstus	10,4	23,5
Naha- ja jalatsitööstus	0,4	3,3
Toiduainetetööstus	4,7	13,1
Polügraafia	1,5	4,8

sid väljaveos põllumajanduse ja metsatööstuse saadused, mille tootmisel etendas silmapaistvat osa ka Tallinn ise ja selle ümbrus. Seega oli loomulik majanduslike sidemete tugevnemine Tallinna ja tema tagamaa vahel. Tallinna lähemal tagamaal tekkisid mõned uued tööstusettevõtted kohaliku mineraalse tooraine (Maardu), turba (Ellamaa) ja metsa (Kehra) töötlemiseks. Tallinnale ja Harjumaa le oli iseloomulik tööstuse, transpordi ja kaubanduse alal töötava rahvastiku suur erikaal. Nende elualade areng põhjustas rahvastiku juurdevoolu Tallinna ja selle lähemasse ümbrusesse. Siin oli juba kodanlikul perioodil kõrgeim linnastumise aste (63,5% rahvastikust elas linlikes asulates) ja ka kõrgeim üldine rahvastiku tihedus (43 in./km²).

Tallinna tööstussõlm oma küllalt suuremahulise kohaliku turuga mõjustas suuresti oma lähema tagamaa põllumajan-

⁸³ Tabel koostatud V. Tarmisto artikli "Muutustest tööstuse paiknemises ...". Op. cit., lk. 138 tabeli alusel.

duse arengut. Kui Põhja-Eesti põllumajandus pärast Peterburi turu äralangemist elas üle tõsisel raskusel, siis Tallinna lähema ümbruse põllumajandus orienteerus suhteliselt kiiresti kohaliku turu nõudmistele ja sai nendest raskustest varem üle kui Kirde-Eesti. Kodanliku perioodi lõpuks paistis Harjumaal silma linnalähise põllumajanduse tüübiga (joogipiimatootmine, kartulikasvatamine, köögiviljakasvatamine katmikaladel ja avamaal jne.) ja kapitalismi kõrge arengutasemega: suur palgatööjõu osatähtsus, kõrge kaubalisus (üle 63%), eriti piima kõrge turutoodang (üle 88%). Kaubatoodangus oli oluline koht ka kartulil.

Niisiis kujunes juba kodanlikul perioodil Tallinna tööstussõlmest suure potentsiaaliga rajooni moodustav sotsiaal-majanduslik territoriaalne kompleks, mis hakkas üha enam keskendama oma lähema ja ka kaugema ümbruse tootlikke jõude. See protsess ei saanud aga olla kuigi intensiivne eelkõige transpordi madala arengutaseme tõttu; tuli ju sellel perioodil veel maaelanikul linnaga suhtlemisel põhilise liiklusevahendina arvestada hobustrasporti.

K i r d e - E e s t i t ö ö s t u s k o l l e hõlmas Narva ühes Virumaaga. Nagu juba eespool nägime, oli Narva linn möödunud sajandi lõpuni Eesti suurim tööstuskeskus, milles rõhuvaks ülekaalus oli tekstiilitööstus (puuvilla-, kalevi- ja linatööstus). Sajandi vahetusel tuli tal esikoht loovutada Tallinnale. Analoogiliselt Tallinnale tekkis ja arenes Narva tööstussõlm soodsa asendi tõttu rahvusvahelise tähtsusega liiklusteedel ja ka kohaliku energiaallika (Narva jõe) juures. Et aga selle linna areng kulges peamiselt kaugmajanduslike sidemete baasil, ei mõjunud Narva kohalike tootlike jõudude arenguhoovana.

Tsaariajal kasutati Virumaal kohalikest looduslikest ressurssidest peale veejõu veel sinisavi - tsemenditööstuses, lubjakivi - lubjatööstuses ja metsa - saagimistööstuses. Kõik need tööstusharud ühes tekstiilitööstusega tootsid peamiselt kaugele turule. Side nende tööstusharude eneste ja ka nende baasil tekkinud linnaliste asu-

late ← Narva, Kunda, Tamsalu jt. vahel oli nõrk; nad kujutasid veel nagu üksikuid punkte üldiselt põllumajanduslikul taustal.

Narva jäi ka kodanlikul perioodil Eesti tähtsusele teiseks tööstus-, eelkõige tekstiililinnaks, kuigi tööliste arv võrreldes 1913. a. vähenes ligemale 3 korda, suurtööstuslik masinaehitus ja metallitööstus likvideerus ja tekstiilitöölise arv vähenes 3,5 korda.

Edasi arenesid Virumaal uued tööstusharud - põlevkivikaevandamine - põlevkivikeemia ja elektrienergeetika. Põlevkivitööstuse rajamine tähendas siin majandusrajooni moodustava tuumiku tekkimist kohalikel ressurssidel ja ühtlasi ka siduva lüli ilmumist seniste tööstusharude ja keskuste vahel. Põlevkivitööstuse arengu stiimuliteks oli mitu faktorit: suured tagavarad kergesti kaevandatavat ja küllalt uuritud toorainet, teiste kallimate kütuste puudumine, valuutapuudus kivisöe ja nafta ostmiseks, aga ka väliskapitali huvi Eesti põlevkivi vastu.

1939. aastaks kompenseerus Narva tööstussõlme taandareng mõnevõrra põlevkivitööstuse arvel, kuid ei saavutanud 1913. a. olukorda, mil Kirde-Eestile langes üle 36 % Eesti suurtööstuse tööliste arvust. Kirde-Eesti tööstuse struktuuris oli ülekaalus põlevkivi- (45,9 %) ja tekstiilitööstus (42,1 %). Kokku töötas Virumaal ja selle linnades 26,8 % Eesti suurtööstuse töolistest. Põlevkivitööstuse baasil tekkis rida uusi tööstusasulaid, nagu Sillamäe, Kohtla-Järve, Kohtla, Kukruse, Kiviõli, Küttejõu jt. Samal ajal kaotasid tööstuse taandarengu tõttu Kunda ja Aseri oma endise tähtsuse; vähenes elanike arv Narvas.

Põlevkivitööstuse toodang hakkas osa etendama ka Eesti väliskaubanduses. Ajavahemikus 1923 - 1938 veeti kogu Eesti põlevkivisaaduste väljaveost (põlevkivi, õli, bensiini ja bituumenit) Saksamaale 60,0 %, Lähti 13,7 %, Soome 10,1 %⁸⁴ Eestis endas kasutasid põlevkivi ja põlevkiviõli kütusena peamiselt raudtee ja tööstusettevõtted.

⁸⁴ A. Марксоо. Проблемы формирования и развития северо-восточного экономического района Эстонской ССР. - Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 128. Geograafia-alaseid töid II. Tartu, 1962. lk. 75.

Virumaa põllumajandus oli enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni enam kui teised Eesti osad seotud Peterburi turuga. Viimase mõjul ilmsid siinses põllumajanduses üha enam linnalähedase põllumajanduse tüübile iseloomulikud jooned. Vastavalt turu nõudmistele kasvatati kartulit, piima- ja lihakarja jne. Teiselt poolt arenesid mõisamajandite egiidi tõttu kapitalistlikud tootmissuhted eriti talumajandites aeglasemalt kui Lõuna-Eestis. Kapitalistliku väikeriigi rajamise momendiks oli siin majandite enamik veel nõrk ja kannatas eriti rängalt turusidemete katkemise tõttu Peterburiga. Pealegi esinesid Virumaal, eriti rannikul ja Narva lähistel, väikesed talud, mis ei andnud täit peatoidust kogu perele. Sellepärast seostuski siin põllumajandus veekogude lähistel ka landusega, metsarikkas Avinurmes aga puunõude valmistamisega. Põlevkivibasseini lähistel hakkas põllumajandusest vabale tööjõule tööd ja teenistust andma põlevkivitööstus. Välja arvatud Pandivere, kus paremate maade ja juba vana põllumajandusliku kultuuri tõttu oli põllumajanduse tase kõrgem, jäi Virumaa põllumajanduse arengutase madalamaks kui Kesk- ja Lõuna-Eestis.

Eelöeldut kokku võttes võib öelda, et ka Kirde-Eestis tekkis juba kodanlikul perioodil omaladne küllalt tugeva tööstusega majandusrajooni moodustav tuumik, mis oma eriliste arenguprobleemidega oluliselt erines teistest Eesti osadest, erinevalt võttis osa Eesti välismajanduslikust suhtlemisest ja ka vabariigisisest geograafilisest tööjaotusest.

Põllumajanduslik Lõuna- ja Lääne-Eesti.

Niisuguse üldise nimetaja alla võib viia üle 72 % kodanliku Eesti territooriumist, mille rahvamajanduse struktuuris oli põllumajandusel suur ja tööstusel väike erikaal. 1934. a. andmetel oli selles Eesti osas ligikaudu 70 % elanikkonnast rakendatud põllumajanduses ja ligemale 10 % töös-

tuses. Kuid nende üldiste joonte kõrval võis täheldada ka olulisi sisemisi erinevusi nii arengu tingimustes, spetsialisatsioonis kui ka arengu tasemes. Kõigepealt eraldus Kesk- ja Lõuna-Eesti oma intensiivse piimakarjamajanduse ja seakasvatusega äärmise kaguosa põllumajandusest, milles loomakasvatuse kõrval oli oluline osa linakasvatusel, samuti Eesti loodeosast ja saartest, kus loomakasvatuse kõrval oli oluline koht kartulikasvatusel. Vaatlemegi järgnevas neid põllumajandusliku Eesti osi eraldi.

P i i m a k a r j a - ja s e a k a s v a t u s e p i i r k o n d hõlmas Järva-, Tartu-, Viljandi- ja Pärnumaa.

Selle Eesti osa majanduselu oli kodanlikul perioodil valitsuse erilise hoolitsuse objektiks ja moodustas valitseva kildkonna tugiala. Kodanliku valitsuse liikmetest enamikul, samuti paljudel kõrgemal riigiametnikel olid siin talud. Nagu eespool nägime, on Kesk- ja Lõuna-Eestis parimad põllumaad. Nendel põllumaadel kasvab hästi ristikhein; viimase külvipinna erikaal ületas Eesti keskmise ja kõikus 24 - 28 % vahel; ka teraviljasaagid olid siin kõrgemad. Väärrib märkimist, et selles Eesti osas paiknevad ka Eesti parimad looduslikud rohumaad - jõeluhad. Kesk- ja Lõuna-Eestis oli suuri, 30-50 haja üle 50 ha suurusi talundeid rohem kui teistes Eesti osades; selle poolest paistsid eriti silma Viljandimaa ja Pärnumaa lõunaosa. Heade looduslik-ajalooliste tingimuste kõrval tuleb tingimata arvestada ka seda, et selles Eesti osas oli piimakarjandusel ja seakasvatusel - kodanliku Eesti põllumajanduse põhiharudel - seljataga juba kolmveerand sajandi pikkune ajalugu. Siinsel põllumajandusel ei tulnud ka pärast kodanliku vabariigi rajamist läbi teha erilist murrangut, vaid üksnes laiendada ja edasi arendada juba olemasolevat.

Kodanliku perioodi lõpuks paistiski Kesk- ja Lõuna-Eesti silma teistest Eesti osadest kõrgema põllumajanduse arengutasemega. Siin olid teraviljasaagid, samuti piimatoodang ühe lehma kohta kõrgemad kui mujal. Samuti oli siin kõrgeim

põllumajanduse kaubalisus; turutoodang moodustas 65 - 68 % kogutoodangust, piima turutoodang koguni kõikus 90 % ümber. Kesk- ja Lõuna-Eestis oli ka kõrgeim palgatööjõu kasutamise aste; palgatööjõud moodustas siin 20 - 30 % kogu rakendatud tööjõust. Kõrgeim oli siin ka põllumajanduse mehhaniseerimise tase.

Kesk- ja Lõuna-Eesti põllumajandus andis peamiselt eksporttoodangut, sest kohalike linlike keskuste vajadused olid üsna piiratud. Linlikel asulatel üldse oli nõrk majanduslik potentsiaal, nad täitsid peamiselt teeninduskeskuste funktsioone ega mõjutanud märkimisväärselt tagamaa põllumajanduse arengut. Mõnevõrra eriolukorras oli Tartu, mis täitis olulisi kultuurilisi ülesandeid kogu Eesti suhtes. Ka orienteerus Tartu tööstus, eriti masinaehitus ja metallitööstus, esmajoones ümbruse põllumajanduse teenindamisele lihtsamate põllutöömehhanismide ja riistadega ning piimatööstuse seadmetega. Pärnu aga täitis ka kodanlikul perioodil metsatööstuse ja metsakaubanduse keskuse, sadama ning kuurordi funktsiooni. Üldse langes 1939. a. Kesk- ja Lõuna-Eestile ligikaudu 16 % Eesti suurtööstusest. Viimase struktuuris olid ülekaalus toiduainete-, metsa- ja puidutööstus.

Loomakasvatuse ja linakasvatuse piirkond hõlmas Valga-, Võru- ja Petserimaa. See Eesti osa paistis silma põllumajanduseks ebasoodsate looduslike tingimuste poolest. Künklikus otsmoreeni maastikus on põllumajanduslike kõlvikute tükeldatus suur, mullad kannatavad erosiooni all jne. Looduslike tingimuste kõrval aga tuleb täheldada siin ka majandusajaloolisi tingimusi, mille poolest see piirkond erines eelmisest. Kõigepealt on Kagu-Eestile iseloomulik põllumaa suur ülekaal ja looduslike rohumaade vähesus. Seega peab loomakasvatusele söödabasi rajamine toimuma peamiselt põllu arvel. Vaadeldavas piirkonnas aga domineerisid kääbus- (1 - 5 ha) ja väiketalundid (5 - 20 ha), mille külvipinnast suuremat osa kasutati talupidaja perekonnale toiduainete tootmiseks. Pealegi oli siin ajalooliselt juurdunud linakasvatuse traditsioon; lina all

oli veel 1938/39. a. põllumajandusaastalgi kohati üle 10 % külvipinnast. Selle kõigega ongi seletatav, miks Kagu-Eestis toimus üleminek piimakarjandusele aeglaselt. Kodanlik valitsus ei olnud linakasvatusest huvitatud ja see tootmis-haru oli turukonjunkturi kõikumiste vastu kaitseta. Lina-kasvatuse allakäik tähendas sellele Eesti osale ka kogu ma-janduselu raskuste kasvu. Kagu-Eesti paistis silma madala-mate saakidega taime- ja loomakasvatuses ning ka madalama kaubalisuse poolsest. Turutoodang moodustas 59 - 62 % kogu-toodangust.

Kagu-Eesti linlikud asulad olid tüüpilised kohaliku tähtsusega teeninduskeskused, mis arenesid aeglaselt. Neist Valga põdes piirilinnana tagamaa poolitumise tõttu, Võrul aga äärerajooni kohaliku keskusena puudusid samuti arengu-stiimulid.

T e r a v i l j a - ja k a r t u l i k a s v a t u -
s e p i i r k o n d hõlmas Lääne- ja Saaremaa. Nagu loo-
duslike tingimuste käsitlusest juba teada, on ka selle Eesti
osa tingimused põllumajanduse arenguks vähesoodsad. Jämeda
mehhaanilise koostisega õhukesed põuakartlikud mullad, liig-
niiskuse all kannatavad põllumaad ja looduslikud rohumaad
lausa takistavad selles Eesti osas põllumajanduse arengut.
Üksiktalupidaja polnud võimeline ületama neid takistusi. Sel-
letõttu iseloomustasid siinset majanduselu teatud mahajäämus
ja nõrk side turuga. Taimekasvatuse struktuuris esinesid
rukis ja kartul, mis olid vajalikud talupidaja perekonna
toitmiseks; põldheina osa külvipinnas oli väike ja lina pun-
dus. Selles piirkonnas oli põllumajanduse kaubalisus madal
(50 - 55 %) ja ka piimast läks müügiks üksnes 64 %. Põlluma-
jandus seostus mererannikul kalandusega. Et aga kohalikke ka-
latõõtlemissettevõtteid oli vähe, võimutsesid kalurikülades
ülesostjad, kellest siis ka kalurid täielikult sõltusid. Sa-
geli hävis kalapüügihooajal suur osa kalasaagist turu puudu-
mise tõttu. Et eriti saarte väikesed majapidamised ei suut-
nud anda ülalpidamist kõigile perekonnaliikmetele, suundus
osa mehi merele, naisi aga mandrile suurtaaludesse põllutõõ-
listeks.

Kokkuvõttes ilmesid kodanlikul perioodil Eesti rahvamajanduse spetsialiseerumises ja majandusgeograafilises diferentseerumises järgmised üldised seaduspärasused:

1) Lääne orientatsioon ja hoidumine majanduslikust koostööst NSV Liiduga põhjustasid tootlike jõudude arengu aeglase tempo, rahvamajanduse agrariseerumise ja teatud seisaku industrialiseerumises.

2) Vaadeldaval perioodil haarati rahvamajanduslikku käibesse Eesti territooriumi looduslik-ajaloolise aluse uued ressursid (põlevkivi, turvas, fosforiit) ja laiendati varem hõivatud mineraalsete ressursside (lubjakivi, sinisavi, klaasiliva jne.) ning metsa ekspluateerimist.

3) Uute looduslike ressursside kasutuselevõtuga ja põllumajanduse arengu forsseerumisega seostus Eesti rahvamajandus enam kohaliku looduslik-ajaloolise alusega, mis aga väliskapitali ikke tõttu ei toonud kaasa väikeriigi majanduselu erilist elavnemist, vaid, vastupidi, alates suurest maailma majanduskriisist (1929. - 1933. a.) elas depressiooniolukorras.

4) Uute looduslike ressursside kasutuselevõtt ja põllumajanduse erikaalu kasv rahvamajanduses tähendasid ühtlasi ruraalsete ja poolruraalsete majandusharude erikaalu otsustavat kasvu ja mitteruraalsete tootmisharude erikaalu vähenemist rahvamajanduse struktuuris. Niisiis Eesti majanduselu nagu kapseldus väikeriigi piiratuses, ainukeseks abiventiiliks ühekülgne väliskaubandus.

5) Kodanlikul perioodil jätkus ka Eesti geograafilise diferentseerumise protsess. Jätkus tööstuse juba tsaariajal alanud kontsentreerumine riigi põhjaossa; samal ajal aga tugevnes veelgi Tallinna tööstussõlm, mis koondas mitmekesise tööstuse, peaaegu kogu Eesti väliskaubanduse, põhiosa sadamamajandusest ja Eesti suurima liiklussõlme funktsioonid. Tallinna piirkonnast kujunes juba sellel perioodil tugev tootlike jõudude ruumilise komplekseerumise tuumik. Täies-

ti uueks tööstuslikuks elemendiks Eesti tootlike jõudude paigutuses kujunes põlevkivibassein, mis hakkas toimima majandusrajooni moodustava hoovana Kirde-Eestis. Rajooni moodustamise protsess kulges sellel perioodil transpordi madala arengutaseme tõttu veel aeglaselt.

6) Tänu kodanliku väikeriigi agraarsele iseloomule tõusis valitsuse majanduspoliitilise tugialana silmapaistvale kohale heade looduslik-ajalooliste arengueeldustega Kesk- ja Lõuna-Eesti piimakarja- ja seakasvatuspriirkond. Maha jäid oma arengus ebasoodsate looduslike eeldustega ja pidevalt kriisi tingimustes töötav Kagu-Eesti linakasvatuspriirkond ja Eesti loodeosa ja saarte rukki- ja kartulikasvatuspriirkond.

S i s u k o r d .

	Saateks.....	3
	Sissejuhatus	4
	1. Objekt ja ülesanne	4
	2. Meetod	10
	3. Põhijoeni Eesti NSV majandus- geograafia arengust	16
I ptk.	Eesti NSV territoorium, geograafiline asend ja administratiivne jaotus	24
	1. Territoorium	24
	2. Eesti NSV geograafiline asend	27
	3. Eesti NSV koht NSV Liidu majandus- likus rajoneerimises	37
	4. Eesti NSV territooriumi administ- ratiivne jaotus	40
II ptk.	Eesti NSV territooriumi majandusgeograafi- lise diferentseerumise looduslik-ajalooli- sed eeldused	50
	1. Looduslikud tingimused ja ressursid	50
	2. Eesti NSV territooriumi maastikuli- ne rajoneerimine	93
	3. Looduslik-ajaloolise aluse seos ini- mese tegevuse vormidega	98
III ptk.	Eesti NSV territooriumi majandusgeograa- filise diferentseerumise ajalooline järg- nevus	103

1. Põhijooni tootlike jõudude arengust ja geograafilise tööjaotuse kujunemisest enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni 104
2. Muutusi rahvamajanduse spetsialiseerimises ja territoriaalses organisatsioonis 1918. - 1940. a. 124

С. Я. Ничник

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ

ЭСТОНСКОЙ ССР

I

На эстонском языке

Тартуский государственный университет

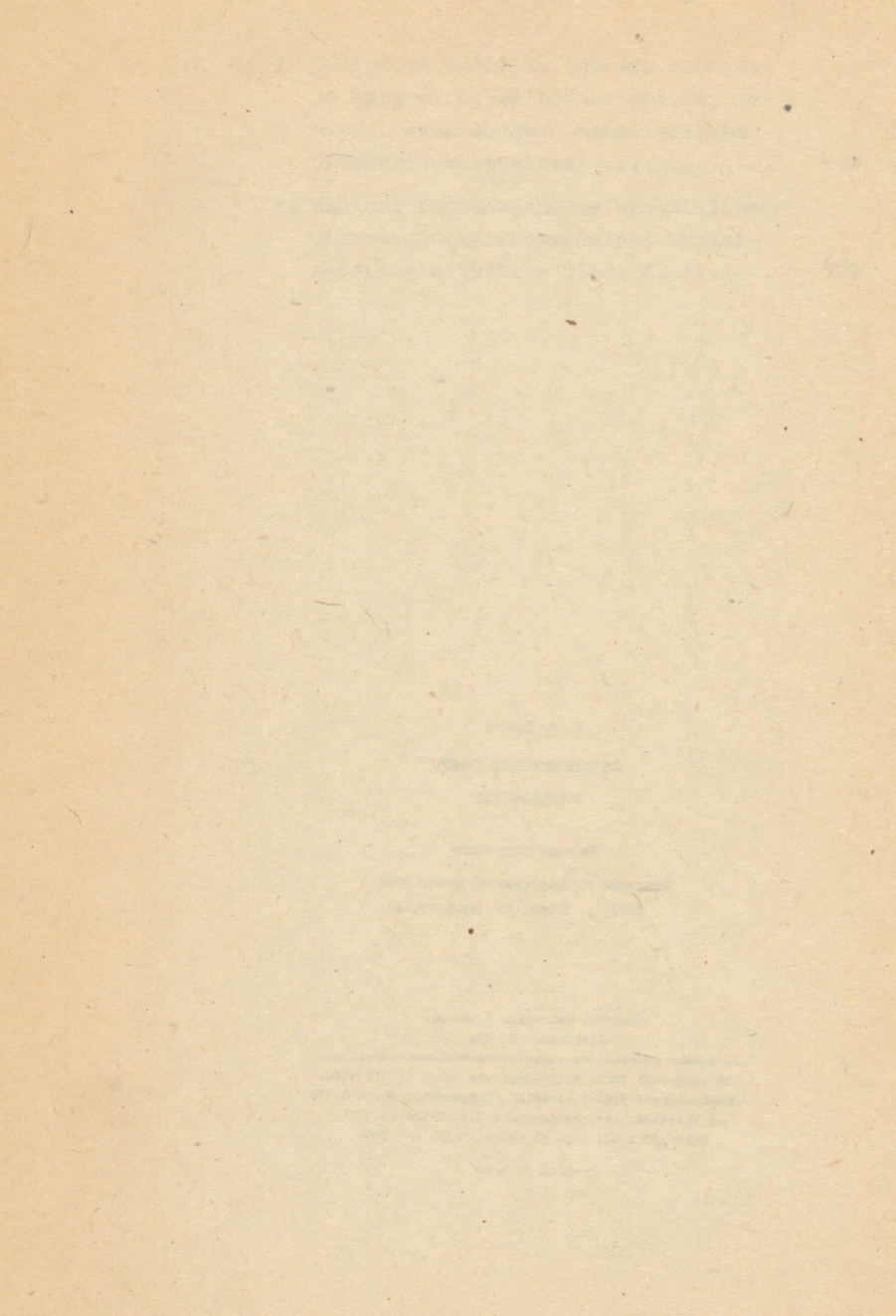
СССР, г. Тарту, ул. Елксексе, 18

Vastutav toimetaja V. Marel

Korrektor E. Oja

TRÜ rotaprint 1968. Paljundamisele antud 4. XII 1968.
Trükipoognaid 9,53+3 kleebist. Tingtrükipoognaid 8,96+
+3 kleebist. Arvestuspoognaid 7,1. Trükiarv 1000.
Paber 30 x 42. 1/4. MB 09557. Tell. nr. 746.

Hind 25 kop.

Trükiavigu

Lk.	On trükitud	Peab olema
6	ülalt 9 rida alt 4 rida	formuleerimise formeerimise
11	ülalt 7 rida	paigutamise paigutuse
14	ülalt 19 rida	uurimise uurimise
32	viide 25 1915	nähtusliku nähtustiku
42	nr. 38	1925 Kaagjärve
87	viide 49	M. Mapryc M. Mapryc
125	alt 14 rida	kohanemise kohanemise

Joon. 2 ja loetelus (lk. 42-44) puuduvad Ruhnu, Paasi, Prangli ja Naissaare valdade tähistused. Peab olema vastavalt nr-d 246-249. Liigselt kantud loetelusse nr. 164 Reola vald.

Hind 25 kop.

A A

29826

111 599

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00410852 0